

ÉBER MÁRK ÁRON¹

A FRANCIA KAPCSOLAT

Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu a társadalomszerkezetről, az életesélyek egyenlőtlenségeiről és csökkentésük lehetőségeiről az 1960-as és 1970-es években

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.3.9>

ABSZTRAKT

A tanulmány a francia szociológus, Pierre Bourdieu és Ferge Zsuzsa intellektuális kölcsönviszonyát vizsgálja. Társadalomkutatói szemléletük és gyakorlatuk mintázatait elemzi mindenekelőtt szövegeikre és interjúikra alapozva. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen körülmények között jött létre Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu között az a szakmai és emberi kapcsolat, amely az 1960-as és 1970-es években jelentősen formálta a magyar szociológia alakulását is, illetve milyen sajátos (elő)feltételei voltak e – hazai nézőpontból nézve – meghatározó „francia kapcsolatnak”. E szóban forgó előfeltételek feltárása többértű történeti rekonstrukciót igényel, amely egyidejűleg képes megmutatni e fejlemények társadalomtörténeti, politikatörténeti, tudomány- és kutatástörténeti összefüggéseit, miközben nem hagyja figyelmen kívül a főbb élettörténeti, sőt a meghatározó családtörténeti tapasztalatokat sem. A vizsgálat így voltaképpen a Pierre Bourdieu által kialakított, majd Ferge Zsuzsa által is alkalmazott történeti-szociológiai megismerési eljárást, a habituselemzést használja fel saját életükre-életművükre és kapcsolatukra vonatkozóan. Az elemzés mindenekelőtt a két szerző társadalomszerkezetről, az életesélyek egyenlőtlenségeiről és csökkentésük lehetőségeiről alkotott sok tekintetben rokon nézeteinek kölcsönviszonyára összpontosít.

Kulcsszavak: társadalomszerkezet, társadalmi egyenlőtlenségek, életesélyek, életutak, habitus

---

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet, Szociológia Tanszék.

THE FRENCH CONNECTION

Zsuzsa Ferge and Pierre Bourdieu on social structure, inequalities in life chances, and the possibilities for their reduction in the 1960s and 1970s

ABSTRACT

This study examines the intellectual relationship between the French sociologist Pierre Bourdieu and Hungarian sociologist Zsuzsa Ferge. It analyzes the patterns of their sociological perspectives and practices, drawing primarily on their writings and interviews. The central question concerns the circumstances under which the professional and personal connection between Ferge and Bourdieu emerged – one that significantly shaped the development of Hungarian sociology during the 1960s and 1970s. The study also explores the specific (pre)conditions of this influential “French connection” from a Hungarian perspective. Uncovering these preconditions requires a multi-layered historical reconstruction capable of revealing the interrelations between social, political, scientific, and research histories, while also taking into account key biographical and even formative familial experiences. The investigation thus applies the historical-sociological method of habitus analysis, developed by Bourdieu and later adopted by Ferge herself, to their own lives, works, and intellectual relationship. The analysis focuses primarily on the reciprocal nature of their closely aligned views regarding social structure, the inequalities of life chances, and the possibilities for their reduction.

Keywords: social structures, social inequalities, life chances, life trajectories, habitus

ÉBER MÁRK ÁRON

A FRANCIA KAPCSOLAT

FERGE ZSUZSA ÉS PIERRE BOURDIEU A TÁRSADALOMSZERKEZETRŐL, AZ ÉLETESÉLYEK EGYENLŐTLENSÉGEIRŐL ÉS CSÖKKENTÉSÜK LEHETŐSÉGEIRŐL AZ 1960-AS ÉS 1970-ES ÉVEKBEN

„...teljesen természetes volt, hogy ő lett az a francia kolléga, ő, meg az ő egyik munkatársa, [Robert] Castel, akik a legszorosabb szakmai barátaim lettek...”

Ferge Zsuzsa Pierre Bourdieu-ről ([2021] 2024:66')

„Mindez, azt hiszem, hasznossá vált a magyar szociológia számára is, számomra biztosan. Bourdieu-t a huszadik század legfontosabb szociológusának tartom, számos fogalmát gyakran használom, ha nem is mindig a pontos eredeti értelmezésnek megfelelően.”

Ferge Zsuzsa (2016:172)

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy ki volt a legnagyobb hatással Ferge Zsuzsa társadalmi struktúráról alkotott nézeteire, a válasz vitathatatlanul egy francia kutató, Pierre Bourdieu lesz. Már Ferge Zsuzsa társadalmi résztvevőként írott hatvanas évekbeli munkáiban is tetten érhető ez a hatás, még szembetűnőbb azonban az ezredforduló utániakban. Jóformán minden alkalommal, amikor a társadalomszerkezet formálódásáról szóban vagy írásban meg kellett nyilatkoznia, Bourdieu fogalmait használta (Ferge 2003a, 2006a, 2008a, 2008b, 2008c, 2010, 2011a, 2012, 2016, [2021] 2024).

Aki azt gondolná, hogy Ferge gondolkodására Bourdieu nemzetközi megbecsültsége, netán „sztársága” gyakorolt volna ilyen meghatározó hatást, hatalmasat tévedne. Annyi persze igaz, hogy Bourdieu előbb a francia szociológián belül tűnt ki markáns nézeteivel, később pedig valóban világhírűvé vált, igazi nemzetközi szociológussztár lett. Ismeretségük Ferge Zsuzsával mégsem Bourdieu „befutottságának” vagy népszerűségének köszönhető. Kifejezetten korán, 1964-ben ismerkedtek meg, akkor még a harmincas éveik elején járó fiatal kutatóként, akik inkább még csak keresgéltek helyüket és szakmai kibontakozásuk lehetséges útjait. Ferge közgazdász diplomával a zsebében vált előbb statisztikussá, majd csak a hatvanas években közeledett a szociológiához, lett szociológus, később szociálpolitikus; Bourdieu filozófusként végzett, majd komolyabb etnográfiai-etnológiai tapasztalatszerzés közben, illetve azt követően érkezett meg a szociológiához az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején. A hatvanas-hetvenes években Bourdieu előbb a francia társadalomtudományok területén szerzett nevet magának markáns álláspontjával, konfrontatív habitusával és eltéveszthetetlen stílusával, majd a nyolcvanas-kilencvenes években vált világhírűvé; a művei iránti hatalmas érdeklődésnek köszönhetően 2002-ben bekövetkezett halála után is sorban jelentek meg munkái (pl. Bourdieu [2004] 2008, [2004] 2020, 2012). Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu együttműködésének és kölcsönhatásának legintenzívebb időszaka azonban jóval korábbra, a hatvanas-hetvenes évekre tehető. Ferge elbeszélése szerint akkor volt a legszorosabb kapcsolat köztük, amikor Bourdieu *még nem* futott be globális karriert (Ferge [2021] 2024:65'–67'). Kapcsolatuk ennél fogva nem is csak két kutató egyszerre személyes és szakmai barátsága volt, hanem egyúttal egy igen korai és meghatározó kapocs a hatvanas

évekbeli magyar és a francia társadalomkutatás, illetve társadalomelmélet között. Jóllehet Bourdieu műveinek és nézeteinek hatása a magyar társadalomkutatásra egyszerre nagyon jelentős és egyenetlen, sőt ellentmondásos (Fáber 2018, 2021, 2023, 2024, 2025), Ferge kétségkívül kulcsszerepet játszott Bourdieu nézeteinek hazai közvetítésében – különösen a hatvanas és a hetvenes években (Bourdieu 1978; Ferge 1978, 2008a).

Ez a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen körülmények között jött létre Ferge Zsuzsa és Pierre Bourdieu között az a szakmai és emberi kapcsolat, amely a hatvanas-hetvenes években jelentősen formálta a magyar szociológia alakulását is, illetve milyen sajátos (elő)feltételei voltak e – hazai nézőpontból nézve – meghatározó „francia kapcsolatnak”. E szóban forgó előfeltételek feltárása többértű történeti rekonstrukciót igényel, amely egyidejűleg képes megmutatni e fejlemények társadalomtörténeti, politikatörténeti, tudomány- és kutatástörténeti összefüggéseit, miközben nem hagyja figyelmen kívül a főbb élet-történeti, sőt a meghatározó családtörténeti tapasztalatokat sem. A vizsgálat így voltaképpen a Bourdieu által kialakított, majd Ferge által is alkalmazott történeti-szociológiai megismerési eljárást, a habituselemzést használja fel saját életükre-életművükre és kapcsolatukra vonatkozóan. Az elemzés mindenekelőtt a két szerző társadalomszerkezetről, az életesélyek egyenlőtlenségeiről és csökkentésük lehetőségeiről alkotott sok tekintetben rokon nézeteinek kölcsönviszonyára összpontosít.

PÁRIZS, 1964

„Jószerevel az egész hatvanas évtizedet azzal töltöttem, hogy megértsem a társadalom szerkezetét.”

Ferge Zsuzsa (2011a:83, 2008c)

Ferge 1964-ben találkozott először Bourdieu-vel, miután lehetőséget kapott arra, hogy egy tanulmányút keretében Párizsban töltsön egy hónapot. Kihhasználva az alkalmat, személyesen kereste fel a francia szociológia azon kutatóit, akik valamilyen formában a társadalmi összetétel, a társadalmi tagolódás kérdéseivel foglalkoztak, egyúttal meglátogatta 1956 után Párizsba emigráló történész-levéltáros öccsét, Kecskeméti Károlyt is. Visszaemlékezése szerint Ferge Zsuzsa ezekben a hetekben legalább húsz szociológussal találkozott a francia fővárosban, amely ekkor alapvetően két táborból állt: az egyik Georges Gurvitch, a másik Raymond Aron körül szerveződött (Ferge 1971:17–18, 2008b, [2021] 2024; Bourdieu [2001] 2005:138–141, [2004] 2008:30–31). Bourdieu ebben az időszakban ez utóbbihoz kötődött szorosabban: a hatvanas évek elején Aron asszisztense és titkára volt abban a kutatóintézetben, amelyet 1960-ban formálisan Aron alapított az *École Pratique des Hautes Études* keretén belül *Centre de Sociologie Européenne* (CSE, Európai Szociológiai Központ) néven, de amelyet praktikusán Bourdieu vezetett (Bourdieu [2001] 2005:138–139, [2004] 2008:32–34). Aron ajánlotta Ferge figyelmébe Bourdieut is. Ennek köszönhető, hogy az ekkor 33 éves magyar kutatónok bekopogtatott a Luxembourg-kert közelében található Rue Monsieur le Prince egyik – visszaemlékezése szerint – két kis szobából álló padlásterébe, ahol az ekkoriban éppen algériai terepmunkájának tapasztalatait rendező 34 éves Bourdieu dolgozott néhány munkatársával. A két fiatal kutató gyorsan megtalálta a közös hangot egymással; szoros szakmai és baráti kapcsolatuk csaknem négy évtizedig kitartott, csak Bourdieu 2002-es halála vetett neki véget (Ferge [2021] 2024:66'; 2016:171–172). Együttműködésük különösen abban az első két évtizedben volt intenzív, amely kutatói életpályájukban is különösen meghatározóvá vált (Ferge 2016:171–172). Ahogyan Ferge Zsuzsa később egy visszaemlékezésében mondta: „...akkor még nem lehetett tudni, hogy Bourdieu-ből mi lesz...” (Ferge [2021] 2024:66').

A hatvanas évek első felében érdeklődésük legfontosabb közös pontja a társadalmak szerveződésének és összetételének – osztályszerkezetének, illetve rétegződésének – feltárása volt. Ennél pontosabban: mindketten egy olyan társadalmi formáció empirikus megértésén dolgoztak (Ferge a magyar, Bourdieu az algériai társadalom szerkezetét kutatta), amely *eltért* a leggyakrabban vizsgált és modellszerűen leírt (centrumhelyzetű, nyugati) társadalmaktól és azok jellegzetes formajegyeitől (Ferge 2016:171–172). Bourdieu ekkoriban a gyarmati sorból frissen felszabadult Algéria *osztályszerkezetének rekonstrukcióján* dolgozott, Ferge pedig az államszocialista Magyarország *társadalmi rétegződésének átfogó statisztikai leírását* tűzte célul. Annak érdekében, hogy megismerkedésük, illetve szakmai és baráti szövetségkötésük feltételei megvilágíthatóvá váljanak, érdemes röviden rekonstruálni, milyen főbb tapasztalatok, tervek és célkitűzések formálták ekkoriban e két fiatal kutató érdeklődését és szakmai ambícióit.

Ferge Zsuzsa ekkoriban a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa volt (Ferge 2008c, 2011a:80–83). Elsőéves egyetemista kora óta, 1950-től kezdve dolgozott a KSH-ban, vagyis – 1964-es párizsi útja idején – immár tizenötödik éve statisztikusként dolgozott. Előbb a Zala Júlia vezette Közgazdasági Főosztály munkatársa volt (a nemzetijövedelem-számítás, akkori nevén a társadalmi mérlegrendszer területén), majd 1956 után áthelyezték a Mód Aladárné által vezetett Társadalomstatisztika Főosztályra (itt a háztartásstatisztika területére került). Teljes állásban azonban csak azt követően foglalkoztatták a KSH-ban, hogy 1953-ban diplomát szerzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. 1958-tól csoportvezetőként a keresetek és a jövedelmek vizsgálatával foglalkozott, 1962-től pedig ennél tágabban a társadalmi egyenlőtlenségek alakulását vizsgálta a Rétegződéskutatási Osztály vezetőjeként – ezt az osztályt 1969-ig vezette. 1962–1963-ban nagyszabású, 15–18 ezer háztartást magába foglaló rétegződéskutatási adatfelvételt irányított, ennek első adatai 1966-ban jelentek meg (Mód et al. 1966; Ferge 2008c, 2011a:81–83). Legnagyobbbrészt ez képezte 1968-ban megvédett kandidátusi disszertációja, majd 1969-ben megjelent könyve (*Társadalmunk rétegződése: Elvek és tények*) empirikus alapját (Ferge 1969a, vö. Ferge 1969b).

1964-ben Párizsban elsősorban azért kereste a francia szociológusok társaságát, hogy kutatáslogikai és társadalomelméleti kérdésekről cserélhessen eszmét velük. Fő kérdése ekkoriban az volt, milyen módon rendezze a rendelkezésére álló statisztikai adathalmazt, illetve eredményeit milyen elméleti-szemléleti kategóriákba foglalva adja közre. Ebben lett a segítségére Bourdieu azzal, hogy szerinte az algériai társadalomban elfoglalt osztályhelyzet egyik meghatározó tényezője „*a kifejtett erőfeszítés természete*” („*la nature même de l’effort fourni*” – Bourdieu 1963:383). Ferge e Bourdieu-től származó francia megfogalmazást fordította később magyarra „*a végzett munka jellege*”-ként, és alkotta meg belőle a „munkajelleg-csoport” terminusát, amely később egyik jellegzetes fogalmává vált (Ferge 1969a:87, 115, 22 lj.,124). Ferge így diplomája szerint közgazdászként, ténylegesen gyakorló statisztikusként jutott el a szociológiához, amikor egy részben kategorizációs, részben pedig társadalomelméleti probléma megoldását kereste – és találta meg Bourdieu-vel kapcsolatba lépve.

Pierre Bourdieu pályája másként alakult. Filozófusként végzett az *École Normale Supérieure*-ön Párizsban (szintén 1953-ban), majd Georges Canguilhem filozófus doktorandusza lett, miközben 1953–1954-ben egy Párizstól csaknem 300 km-re fekvő város (Moulins) patinás középiskolájában kezdett filozófiát oktatni. Közbejött azonban, hogy mihamarabb teljesítenie kellett kötelező katonai szolgálatát. Engedve a kényszernek, bevonult a széteső gyarmatbirodalmát utóvédharcokban védelmező francia hadseregbe. Tudva azonban, hogy rövid úton az éppen forrongó Algériába kerülhet az ott harcoló egységek tagjaként, megtagadta a fegyveres szolgálatot az ekkor még francia gyarmati sorban álló országgal folytatott háborúban. Nem volt hajlandó fegyverrel

harcolni az Algéria dekolonizációjáért, nemzeti felszabadításáért küzdő helyi erők ellen, hazája oldalán. Miközben azonban kötelező szolgálatát teljesítette egy nem harcoló alakulatnál, Bourdieu érdeklődése mindinkább az észak-algériai kabilok társadalmának szerveződése felé fordult. A rendelkezésére álló lehetőségek között etnográfussá képezte át magát. Élete első terepmunkáját, empirikus kutatását szélsőséges körülmények között, nem egyszer életveszélyes helyzetekbe sodródva végezte. Bourdieu visszaemlékezése szerint ez a súlyos sebesüléssel, illetve halállal fenyegető tereptapasztalat mélyen meghatározta későbbi szakmai pályafutását, egyúttal elmélyítette elkötelezettségét és együttérzését a jellemzően Észak-Algériában élő kabil parasztok iránt (Bourdieu [2004] 2008:46–58). Ennek az élettörténeti periódusnak az elhúzódását és jelentőségét egyaránt jól jelzi, ha figyelembe vesszük, hogy Bourdieu algériai tartózkodásának, majd ott végzett kutatásainak időszaka (1955–1962) csaknem egybeesett az Algéria függetlenségéért és önrendelkezéséért vívott gyarmati háború éveivel (1954–1962). A helyi társadalom előbb etnográfiai, majd később etnológiaivá transzformált kutatásával, a helyi osztályviszonyok empirikus feltérképezésével Bourdieu így egy olyan alávetett társadalom szerveződésének feltárása és társadalomtudományi megértése mellett köteleződött el nemcsak szakmailag, hanem érzelmileg és egzisztenciálisan-politikailag is, amely gyarmatosított viszonyban állt a francia államapparátussal, és amely a gyarmatbirodalmi ambícióit fenntartani kívánó Franciaország katonai és politikai erői ellen vívta szabadságharcát (Yacine 2004; Bourdieu [2004] 2008:33–65, 2012).

Első találkozásuk alkalmával Ferge Zsuzsával, 1964-ben Párizsban, Bourdieu tehát éppen meghatározó algériai tapasztalatait dolgozta fel, immáron etnológus-szociológusként. Korábban már megjelent első könyve Algéria szociológiájáról (Bourdieu 1958), valamint egy olyan átfogó statisztikai elemzésen nyugvó társadalomtudományi elemző kötete is napvilágot látott, amely a munka és a dolgozók helyzetét tekintette át Algériában (1963). Ferge is utalt arra visszaemlékezéseiben, hogy ekkoriban már előkészítés előtt állt, de még nem jelent meg egy másik kötet, amelyről Bourdieu ekkor beszélt neki: ez a hagyományos algériai mezőgazdaság válságáról, illetve arról szólt, hogy miképpen forgatja fel a gyarmatosítás és a helyben – francia közvetítéssel – megjelenő tőkés árutertermelés az agrártermelők munka- és életkörülményeit (Bourdieu–Sayad [1964] 2020).² Az algériai tereptapasztalatok meghatározó hatása olyannyira nyilvánvaló, hogy mások mellett Némedi Dénes szerint is e kabíliai terepmunkában gyökerező elemzések és fogalmak adják meg a kulcsot Bourdieu életművéhez (Némedi 2004; Yacine 2004; Silverstein–Goodman 2009; Bourdieu 2012).³

Visszatérve 1964 Párizsához: Ferge számára Bourdieu addig már megjelent művei közül a *Travail et travailleurs en Algérie* (1963, Munka és dolgozók Algériában) című munkája vált különösen meghatározóvá. Ez abból is jól látható, hogy hamarosan méltató könyvismertetőt közölt róla magyarul, a *Valóság* folyóiratban (Ferge 1964). E könyv három statisztikus szakember – Alain Darbel, Jean-Paul Rivet és Claude Seibel – és az itt már kimondottan szociológusként megnyilatkozó Bourdieu együttműködésének terméke volt (Bourdieu

² Szerzőtársa e kötetben az az Abdelmalek Sayad volt, aki később kiváló bevándorlás- és migrációkutatóként is komoly elismerést szerzett magának kabil származású algériai-francia szociológusként. Már e közös könyv címválasztása is beszédes: *Le déracinement* (angol fordításában: *Uprooting*), ami magyarra talán „gyökerestől kitépés”-ként vagy „a gyökerek kiforgatása”-ként lenne fordítható (Bourdieu–Sayad [1964] 2020).

³ Kézenfekvő ez a később közölt, de címválasztásukban is egyértelmű köteteknél: *Algérie 60*, illetve *Algérie 1960* (Bourdieu 1978a, 1979). De jól látható ez Bourdieu első és második etnológiai szintézise esetében is – az első: *A gyakorlat elméletének vázlatja és Három kabil etnológiai tanulmány* (Bourdieu [1972] 2009), a második, amely egyben egyik főműve is: *The Logic of Practice. [Le sens pratique]* (Bourdieu [1980] 1990). Fogalmilag és elméletileg pedig főként a szimbolikus tőkére és az időkezelésre írottak esetében (Bourdieu [1972] 1978, [1976] 1990), valamint a nemek közti uralmi viszonyokról szóló elemzések, mindenekelőtt a *Férfuralom* esetében érzékelhető a kabil és algériai tapasztalatok hatása (Bourdieu [1990] 1994, 1994, [1998] 2000, [1998] 2002).

[2004] 2008:50–58). A könyv túlnyomó többségét az Algériára vonatkozó adatok bemutatása teszi ki a három statisztikus tálalásában; ez elé a statisztika és a szociológia munkamegosztásáról szólva Bourdieu írt egy bevezetőt, majd a következtetéseket is ő vonta le – szociológusként foglalva össze, egyben elméletileg is értelmezve a kötetben közölt nagy mennyiségű statisztikai adatból kibontható társadalomképet (Bourdieu 1963:9–13, 382–389). Ez az összefoglaló és egyben a következtetéseket levonó zárófejezet, melynek címe *Esquisse pour un tableau des classes sociales* (A társadalmi osztályok vázlatos áttekintése) vált kulcsszöveggé Ferge Zsuzsa számára. Ezt a zárófejezetet később magyar fordításban közzé is tette az általa szerkesztett *A társadalmi struktúra és rétegződés* témájú szöveggyűjteményében (Bourdieu 1963:382–389, [1963] 1973). Ebben olvasható, hogy a társadalomban elfoglalt helyzet egyik meghatározó tényezője „*maga a végzett erőfeszítés természete*” (Bourdieu [1963] 1973:273), Ferge Zsuzsa fordításában „*a végzett munka jellege*” (Ferge 1969a:115, 22. lj.), a francia eredetiben: „*la nature même de l’effort fourni*” (Bourdieu 1963:383). Vázlatosan ez a később emblematikussá vált kifejezés, a „munkajelleg-csoport” *fogalmi eredete* (vö. Ferge 2016:158–162).

E ponton azonban nem csupán fogalmi rokonságot, hanem egy sajátos kutatáslogikai hatást, a kategorizáció logikájának átvételét is megfigyelhetjük. Ferge Zsuzsa számára nemcsak a végzett munka jellegének elemzési szempontja vált érdekessé és átemelendővé, hanem az is, ahogyan Bourdieu több elemzési szempont *kölcsönviszonya, kombinációja* alapján térképezte fel a korabeli algériai társadalom osztályviszonyait.⁴ Bourdieu szerint a korabeli algériai osztályszerkezet nem lett volna meghatározható megfelelő módon *egyetlen tényező alapján*, hanem csak négy tényező kölcsönhatásának terében vált felvázolhatóvá (Bourdieu [1963] 1973:275, 1963:384). Szerinte e négy meghatározó tényező a következő: (1) *a gazdasági szektor (le secteur économique)*, vagyishogy a vizsgáltak mely gazdasági szektorba kapcsolódtak be aktivitásukkal a gyarmati Algériában; (2) *a szakmai stabilitás (la stabilité professionnelle)*, vagyis hogy milyen mértékben volt stabilnak tekinthető a vizsgált személyek szakmai helyzete (vagy más megfogalmazással élve, a munkamegosztás rendszerében elfoglalt helye), amely szintűgy megszabta, hogy meddig terjedhetett a vizsgáltak objektív lehetőségeinek köre; (3) *a tevékenység típusa (le type d’activité)*, másképpen a végzett tevékenység jellege, amelyről már szó esett, kiemelve, hogy a fizikai dolgozóknak – ellentétben más munkavégzői csoportokhoz sorolhatókkal – nemcsak a hierarchizált és bürokratizált szervezeti környezettel, hanem a nekik szüntelenül ellenálló anyaggal is meg kellett küzdeniük; végül (4) *a szakképzettség, illetve a formális iskolai végzettség szintje (le degré de qualification ou le niveau d’instruction)*, amely aligha igényel bővebb magyarázatot (Bourdieu [1963] 1973:271–275, 1963:383). Bourdieu ehhez fűzött magyarázata így szól: „*E – nem minden esetben egyformán perdöntő – szempontok kombinálása lehetőséget ad arra, hogy négy alap-[osztály] kategóriát különböztessünk meg*” (Bourdieu [1963] 1973:275, 1963:384).

Ez a kategorizációs logika rokon azzal, amelyet Ferge alkalmazott, és amelyet alighanem Bourdieu vizsgálatának megismerése inspirált. Bourdieu négy tényezője pedig szintén hasonlóságot mutat a nyolc meghatározó tényezővel,⁵ amelynek kombinációjából Ferge munkajelleg-csoportokat képzett (Ferge 1969a:86–

4 Nagyon köszönöm e tanulmány egyik anonim lektorának, hogy ezekre az összefüggésekre is felhívta a figyelmemet.

5 A rend kedvéért a nyolc elméleti tényező (római számjegyekkel), illetve azok empirikus vizsgálatban alkalmazott alosztályai (arab számjegyekkel) a következők: *I. Tulajdonviszonyok*: 1) állami tulajdonban, 2) szövetkezeti tulajdonban, 3) saját tulajdonban lévő termelési eszközökkel dolgozók. *II. Hatalom–vezetés*: 1) vezetők (országos vagy területi szinten, ill. középszintű intézményeknél komplex döntésekben részvételi joguk van), 2) vezetettek. *III. Szakképzettség, tudásszint* (iskolai végzettség): 1) egyetemi végzettség, 2) középiskolai végzettség, 3) általános iskolai végzettség, 4) általános iskolánál alacsonyabb végzettség. *IV. A társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás rendszeressége*: 1) rendszeres munkaviszony teljes munkaidővel, 2) rendszeres munkaviszony nem teljes munkaidővel, 3) nem rendszeres (nem intézményesített) munkaviszony. *V. A munka mezőgazdasági, illetve nem mezőgazdasági jellege*: 1) mezőgazdasági jellegű munka, 2) nem mezőgazdasági

129). E nyolc tényező (vagy változó) valamennyi alesetének (változatának) ismétlés nélküli kombinációjából elvben 1152 kategória⁶ állt volna elő (Ferge 1969a:122–123). Ferge ezeket vonta össze logikailag hét munkajelleg-csoportba (Ferge 1969a:126–127).⁷ A két eljárás kutatáslogikailag és a kategorizáció tekintetében még akkor is szembeötlő, ha Ferge több tényezőt, alesetet és kategóriát különböztetett meg.⁸

Szembetűnő ugyanakkor, hogy amíg Bourdieu ebben a munkájában is *osztályokról, osztálytagolódásról, osztályszerkezetről* írt, addig ettől a megnevezéstől és fogalomhasználatától Ferge lényegében egész szakmai pályafutása során tartózkodott. Látható ez a különbség a szóban forgó Algéria-könyv zárófejezetének címében és fogalomhasználatában is. Amíg Bourdieu ebben a „A társadalmi osztályok vázlatos áttekintése” címmel foglalta össze és értelmezte a könyv empirikus anyagát osztálykategóriákba sűrítve tapasztalatait (Bourdieu 1963:382–389, [1963] 1973), addig Ferge következetesen tartózkodott attól, hogy osztályokról beszéljen és írjon. Még a rendszerváltás utáni újkapitalizmus viszonyaira vonatkozóan is csak bizonytalanul, kérdőjelekkel használta e terminust (pl. Ferge 2002:19, 2010:123, 131). Utolsóként adott életútinterjújában több kérdésre is azt a választ adta, hogy nem tudja, milyen értelmet lehetne tulajdonítani az osztály fogalmának, és úgy nyilatkozott, hogy e kihívással korábban sem boldogult (Ferge 2012, [2021] 2024). Meglepő e kései válasza, ha tekintetbe vesszük, hogy éppen Bourdieu mutatott remek példát az osztályelemzésre egész szakmai pályafutása során. Ferge maga is jól ismerte ezeket a műveit, hiszen sorban ismertette e köteteket és tanulmányokat a *Valóság* folyóirat hasábjain (Ferge 1964, 1965, 1966b). Ráadásul igen korán, már 1971-ben megjelentette az általa szerkesztett *A francia szociológia* című szöveggyűjteményben Bourdieu 1966-ból származó „Osztályhelyzet és osztálypozíció” című meghatározó tanulmányát, amelyben az osztályszerkezetet a nyelvi struktúrák mintapéldáját alapul véve értelmezte (Bourdieu [1966] 1971, vö. Ferge [szerk.] 1971). De van arra későbbi példa is, immár a hetvenes évek második feléből, hogy Ferge kötetbe szerkesztette és magyarul is megjelentette Bourdieu egy másik, szintén 1966-os tanulmányát, amelyben a francia szociológus nagyon hasonló logikájú osztályelemzést végzett – ez a „Különbségek és megkülönböztetések” című remek elemzés (Bourdieu [1966] 1978). De még e két szemelvényen kívül is bőven említhetünk olyan további Bourdieu-szövegeket, amelyek magyar fordításban is megjelentek a hetvenes években, amelyeknek kulcskategóriája az osztály(szerkezet), és amelyeket Ferge nemcsak olvasott, de egészen biztosan jól ismert (Bourdieu [1970] 1974, [1971] 1972a, [1971] 1972b, [1971] 1973, [1971] 1975, [1974] 1976, [1974] 1978, [1975] 1975, [1975] 1976, [1976] 1978, vö. 1978b).

Az osztálykategória következetes elkerülésének Ferge Zsuzsa részéről nyilvánvalóan más oka volt, így tartózkodására is más magyarázatot kell keresnünk. Távolágtartásának olyan társadalomelméletinek tűnő, valójában azonban politikai-ideológiai oka volt, amelyet akkor, fiatal kutatóként Ferge nem tudott egykönnyen megoldani. Arra kényszerült, hogy csavaros logikai mutatványt mutasson be: annak érdekében, hogy átfér-

jellegű munka. VI. A képességek jellege: 1) szellemi munka, 2) fizikai munka. VII. A munka alkotó vagy rutinos jellege: 1) alkotó jellegű munka, 2) rutinmunka. VIII. A munkatárgy típusa: 1) termelő jellegű népgazdasági ág, 2) nem termelő jellegű népgazdasági ág (Ferge 1969a:117–122).

6 A nyolc tényező (változó) aleseteinek (változatainak) kombinációi: $3 \times 2 \times 4 \times 3 \times 2 \times 2 \times 2 \times 2 = 1152$.

7 1. vezető állásúak, értelmiségiek; 2. középszintű szakemberek; 3. irodai dolgozók; 4. szakmunkások (mezőgazdaságon kívül); 5. betanított munkások (mezőgazdaságon kívül); 6. segédmunkások stb. (mezőgazdaságon kívül); 7. mezőgazdasági fizikai dolgozók.

8 Mindezen felül további kutatások tárgyát képezhetné annak kérdése, hogy Ferge Zsuzsának a magyarországi társadalmi tagsággal kapcsolatos elemzéseit hogyan befolyásolhatta a gyarmati sorban lévő Algéria társadalmi struktúrájáról összefoglaló képet adó rövid Bourdieu-szöveg megismerése, akár csak annak alaposabb elemzése, hogy befolyásolhatták-e, és ha igen, akkor miként befolyásolhatták Ferge vizsgálódásait a franciaországi társadalmi-foglalkozási kategóriarendszer jellemzői (vö. Bourdieu–Chamboredon–Passeron [1968] 1983).

jen a politikai-ideológiai tű fokán, valamilyen másik névvel kellett megneveznie azt, amit Bourdieu osztálynak nevezett. Ferge lényegében ugyanazt nevezte meg munkajelleg-csoportként, amit Bourdieu osztálynak nevezett, azaz lényegében e probléma megoldásakor is Bourdieu-re támaszkodott.

A szóban forgó társadalomelméletinek tűnő, valójában azonban politikai-ideológiai ok az volt, hogy az osztály fogalmát az államszocialista rendszer ideológiája már régen lefoglalta a maga hivatalos társadalomképe számára. Ennek, vagyis az osztály fogalmának revíziójára és újra-meghatározására az államszocializmus ideje *alatt*, a magyarországi államszocializmuson *belül* nem kerülhetett sor (Buza 1965, 1966; Wirth 1966, 1972; Kiss 1971; vö. Kolosi 1971, 1974). Bizonyítja ezt az is, hogy milyen botrányt okozott Milovan Gyilas Az új osztály címmel szamizdatban megjelent könyve (Gyilas [1956] 1958, vö. Kiss 1971), illetve – később – Konrád György és Szelényi Iván, eredetileg 1973–1974-ben titokban írott kötete, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, amely miatt a két szerző szociológusként tiltólistára került az államszocialista Magyarországon (Konrád–Szelényi [1978] 1989). A pártállam igazoló ideológiája, a marxizmus-leninizmus, illetve ennek történelmi materializmus néven ismert, vulgarizált változata rögzítette az államszocialista rendszer uralkodó társadalom- és történelemértelmezését. E szerint a szocialista társadalmakat két osztály – az ipari munkásság és a termelészövetkezeti parasztság – alkotta, amely mellett még egy réteg, a dolgozó osztályokkal szövetséges értelmiség volt megkülönböztethető. Ez a Marxra és Leninre hivatkozó hivatalos álláspont valójában tendenciózusan félreértelmezte mind Marx, mind pedig Lenin nézeteit, idegen volt elemzéseik logikájától, sokkal inkább Sztálin és követői rendszerigazoló nézeteit tükrözte. A legfőbb funkciója az volt, hogy az államszocialista rendszerek működését igazoló hivatalos társadalomképként, ideológiaként működjön. Ez teszi érthetővé, hogy e „két osztály és egy réteg” modellt „szentháromságnak”, megkérdőjelezhetetlen dogmának is nevezték (Kolosi 1999:23). A hatvanas években Ferge nem támadhatta meg közvetlenül ezt a dogmát, nem vehette revízió alá ezt a sztálini osztályfogalmat. Ehelyett egy másik utat választott: úgy kívánta megkerülni ezt az akadályt, hogy érvelése során mindvégig Marxra hivatkozott, közvetlenül nem vitatta a sztálini „két osztály és egy réteg” modell kategóriáit, de a mellett mégiscsak felvázolt egy másik, azt kiegészítő társadalomképet (Ferge 1966a, 1969a, vö. Ferge 2008c, 2011a: 84–86).

A hivatalosság álláspontja szerint az államszocialista társadalom osztálytagolódásának meghatározó tényezője a tulajdonviszony volt (Wirth 1966:39–40; Buza 1966:48). Ferge– és e törekvését tekintve vele párhuzamosan Hegedüs András – álláspontja ezzel szemben az volt, hogy „*elsődleges jelentősége a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek van*” (Ferge 1966a:26 – kiemelés az eredetiben). A vitát folytatók mindkét oldalon Marxra és Leninre hivatkoztak, de amíg az első álláspont (pl. Wirth Ádámé és Buza Mártoné) az osztálytagolódás (vagyis a tulajdonviszony) *elsődlegessége* mellett érvelt, addig az utóbbi a rétegződés (a munkamegosztás) *elsődleges jelentősége* mellett tette le a voksát (Hegedüs 1964, 1966a:20, 1966b:13; Ferge 1966a:26, 1969a:80–82, 93–94). Ferge – illetve Hegedüs – e munkamegosztásra és rétegződésre hivatkozó stratégiával nem tett mást, minthogy a kalapács és a sarló szimbolizálta két baráti osztályt – egyfelől az állami-népi tulajdonból részesedő ipari munkásságot, másfelől a termelészövetkezeti csoporttulajdonból részesedő termelészövetkezeti parasztságot – részelemeire bontotta, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetük alapján rétegeket, illetve munkajelleg-csoportokat különített el, valamint differenciálta a dolgozó osztályokkal szövetséges értelmiség kategóriáját is aszerint, hogy milyen jellegű munkát végeznek. Így álltak elő a munkajelleg-csoportok (Ferge 1969a:77–122, vö. Ferge 2002).

Ferge ezzel a stratégiával mindvégig Marxra hivatkozva, de Bourdieu osztályelemzésének felhasználásával nevezett munkajelleg-csoportoknak olyan jellegzetes pozíciók körül szerveződő társadalmi alakulatokat,

amelyeket Bourdieu következetesen osztályoknak és osztályfrakcióknak (vagyis alosztályoknak, osztályrészeknek) tekintett volna (Ferge 1975a). Egyik visszaemlékezésében így írt erről:

„A tevékenység jellemzésére a »végzett munka jellege« kifejezést találtam ki, ami elfogadódott, bár azt hiszem, sokak számára nem volt világos a mögöttes gondolatmenet. Természetesen mindig tudtam, tudtuk, hogy a »munkajelleg-csoport« mint csoportosítás, túl azon, hogy nem ad teljes képet a hatalom természetéről, nem jelent sok újat. Ahogy akkor fogalmaztam: »...meglehetősen nagy előkészületek után eljutottunk egy olyan csoportosításhoz, amely alig különbözik a hagyományos társadalmi-gazdasági csoportoktól vagy foglalkozási csoportoktól« ([Ferge] 1969[a]:128). Az új fogalomra mégis szükség volt, hogy érzékeltesse, változott a csoportképzés mögöttes tartalma. Az osztályozás nagyjából megfelelt a társadalom »természetes« tagolódásának, azaz egy széles körben elfogadott társadalmi konstrukciónak is: a javasolt csoportok nem mondtak ellent az odatartozók önképének. Azt nem állítottuk soha, hogy a munka jellege szerinti osztályozás az egyenlőtlenségek többségét magyarázza, de a legtöbb esetben volt differenciáló szerepe” (Ferge 2008c, 2011a:85–86.)

Mindennek szerepe volt abban, hogy Ferge az ezredforduló után is számos alkalommal érezte úgy, hogy félreértették szándékait és ezért újra meg újra el kell magyaráznia, mit jelent a munkajelleg-csoport és pontosan mire kívánta használni (Ferge 2002, 2003a, 2006a, 2008c, 2010, 2011a, 2012, 2016, [2021] 2024).

Ferge álláspontja a társadalmi struktúra és a rétegződés kérdésében különösen abban az esetben érthető meg nehezen, ha az értelmező-befogadó számára nem áll rendelkezésre a mezők (vagy más néven erőterek) bourdieu-i felfogása, amelyet Ferge is átvett. Csakhogy ez a fogalmat a hatvanas években még Bourdieu sem dolgozta ki, pusztán csak alkalmazta, megnevezés nélkül használta (Bourdieu [1966] 1971, [1966] 1978). Például akkor is, amikor az algériai társadalom osztályszerkezetét egy négy tényezőből álló erőtérrként fogta fel. Bourdieu-nél az erőtérrként felfogott mezők első részletesebb elemzése a hetvenes évek elején jelentek meg. Ekkor kezdett írni a vallási mezőről, a hatalmi mezőről és az értelmiségi mezőről (Bourdieu [1971] 1973, [1971] 1975, [1971] 1978). Ezt követték később a részletesebb elemzése a közvéleményről, a tudományról, a társadalom osztályszerkezetéről (Bourdieu [1973] 1997, [1976] 1977, [1976] 2009, [1997] 2009, [2001] 2005, [1978] 2014, [1979] 1982, [1979] 2010, [1984] 1985a).

Szabatos bourdieu-i definíció helyett – ami szerint a mező az objektív erőviszonyok tere, egyszerre erőtér, játéktér és harctér, amelyet az erőforrások vagy tőkék eloszlása szab meg, s amelynek átalakításáért vagy a status quo fenntartásáért az erőtér szereplői (ágensei) küzdelmet folytatnak egymással (pl. Bourdieu [1983] 1997, [1992] 2000) – ismét visszaadom a szót Ferge Zsuzsának, hogy az ő felfogását hallhassuk; Bourdieu halálának évében, 2002-ben egy konferenciaelőadásán így beszélt erről:

„Engem körülbelül négy évtizede foglalkoztat, hogy hogyan is van, hogy az anyagi javak, a szimbolikus javak meg az erőforrások (ezeket a bourdieu-i fogalomkeretben mind tőkének szokás nevezni) minden társadalomban mindig egyenlőtlenül oszlanak el, és a hozzáférés ezekhez a javakhoz mindig valamilyen fajta küzdelmekben történik. Én ezeket a küzdelmeket a makrotársadalom szintjén nézegettem. Amit Bourdieu elmélete ehhez a nézőponthoz hozzátesz, az a »mezőelméleti nézőpont«, amely meghatározott társadalmi színtereken, alrendszerben térképezi fel, hogy egy-egy ilyen »mezőben« hogyan is folyik a küzdelem az abban a mezőben legfontosabbnak bizonyuló tőke vagy erőforrás kisajátításáért” (Ferge 2003a:80).

Bourdieu és Ferge egyaránt viszonyrendszerekben, erőviszonyokban, kölcsönviszonyokban gondolkodott. A mező (vagy erőter), a tőke (vagy erőforrás) és a habitus (másként, ha tetszik, lelkierő) fogalmi hármasa mindkettőjükénél szorosan összefügg. Bourdieu ezt az elsődlegesen viszonyokra-viszonylatokra (azaz relációkra) építő szemléletmódot relacionális, illetve reflexív szociológiának is nevezte (Bourdieu [1989] 1990, [1992] 2000; Bourdieu–Wacquant [2012] 2023). Kutatásaiban pedig egy sor további területre alkalmazta a szemléletmódot: a régió és a regionális identitás kérdéseit, a politikai küzdelmek és a képviselő problémáit, a tudományos, illetve akadémiai tekintély mibenlétét ugyanúgy vizsgálta általa, mint – mások mellett – a kulturális termelést, a művészeti jelenségeket, az esztétikai jelek alkotását és értelmezését, a televíziózást és az újságírói mezőt (Bourdieu [1980] 1985, [1981] 1987, [1984] 1988, [1984] 1985b, [1984] 1998, [1992] 2005, [1992] 2013, [1993] 1998, [1968] 1978, [1971] 1971, [1997] 2001, 1998a).

Valóban igaz, hogy Ferge „ezeket a küzdelmeket a makrotársadalom szintjén” vizsgálta (Ferge 2003a:80). Azon az ösztársadalmi szinten, amit Bourdieu és ő is „társadalmi [erő]térnek” neveztek (Bourdieu [1979] 2010, [1984] 1985a, [1994] 2002:11–29). Mindezek után azonban már sokkal könnyebben érthetővé válnak Ferge elvont fejtegetései a társadalom tagolódásáról:

„A társadalom sokféle módon tagolódik – nem, kor, lakóhely, iskolázottság, foglalkozás, vallás, jövedelem és ezer más egyéni vagy kollektív jellemző szerint. A vizsgált jelenségtől függ, hogy differenciáltságának megértéséhez melyik tagolódás, vagy (pontosabban) melyik viszonyrendszer fontos. Ezek mellett mégis egy komplexebb, több strukturális jelentést tartalmazó osztályozást, »szervező erőt« kerestem. A régi marxi kategóriák arra a világra nem illettek, az új politikai társadalomképnek – a két osztály és egy réteg modellnek – sosem volt sok köze a valósághoz. Máig emlékszem arra a »heurika-élményre«, amikor sok gondolkodás és rajzolás után rájöttem, hogy ha az emberek életét igen nagy mértékben létfenntartó tevékenységük (nagyjából: a foglalkozásuk) határozza meg, ez azért lehet, mert ebben egy sor más viszony sűrűsödik, sok mögöttes dimenzió együttesen hat. Vagyis a foglalkozások együttese, a társadalmi munkamegosztás csak a sokdimenziós, sokféle viszony révén »kifeszített« társadalmi tér felülete. A mögöttes dimenziók – az erőforrások elosztásához kapcsolódó viszonyok – közül a legfontosabbak a tulajdon, a tudás és a hatalom. A hatvanas évek közepén ez a fogalmi apparátus így nem volt kész» (Ferge 2011a:84–85, 2008c).

A TÖRTÉNELEM TÜZE

„A habitus tulajdonképpen a belénk égett történelem [...] a belénk égett, a testünkbe is, meg a lelkünkbe is beleégett történelem.”

Ferge Zsuzsa (2003a:83)

Vajon Ferge miért éppen Bourdieu személyében és munkásságában találta meg azt a kulcsfontosságú francia kapcsolatot, amely és aki gondolkodását továbbblendítette? Mi magyarázhatja, hogy csaknem húsz további francia szociológus közül éppen Bourdieu személyében és munkájában találta meg a saját elképzelésével rokonítható vonásokat? Annak érdekében, hogy e kérdésre választ találhassunk, eggyel mélyebb szintre kell ásnunk: ha csak vázlatosan is, de meg kell vizsgálnunk, milyen meghatározó események formálták első találkozásukat megelőzően, azaz 1964 előtt Ferge, illetve Bourdieu habitusát. Ehhez egy olyan élettörténetre összpontosító elemzési eljárást hívok segítségül, amely nem hagyja figyelmen kívül a család-, a tudomány- és a társadalomtörténeti összefüggéseket sem (vö. Bourdieu [1971] 1973, [1971] 1975, [1994] 2002:68–76).

Milyen főbb események, tapasztalatok és személyek alakították Ferge és Bourdieu érdeklődését korábban? Milyen hatásokkal magyarázható szövetségük? Ha az 1964-es párizsi találkozásukat megelőző feltételeket kívánjuk feltárni, akkor e két élettörténetet vissza kell ágyaznunk abba a család-, tudomány- és társadalomtörténeti összefüggésbe, amely habitusukat és élettörténetüket formálta; ennek az alábbiakban közölt rövid és csak a legfontosabb mozzanatokra összpontosító vázlata támpontokkal szolgálhat annak megértéséhez, hogy milyen forrásai voltak szakmai és személyes barátságuknak, milyen hasonló feltételek formálták habitusaikat. A habitus Bourdieu-től származó fogalmának részletes rekonstrukciója helyett – miszerint az észlelési, érzékelési és értékelési sémák történetileg kialakuló összessége, struktúrák tapasztalatából származó hajlandóságok, diszpozíciók rendszere, amely gyakorlatokat generál s ennyiben közvetít struktúra és gyakorlat között (Bourdieu [1968] 1978, [1972] 2009, [1977] 1978, [1979] 1982, [1979] 2010) – Ferge képletesebb meghatározását idézem:

„A habitus tulajdonképpen a belénk égett történelem. [...] Tudniillik a habitus úgy működik, ahogyan a gyakorlati logika diktálja, az adott feltételek között egyáltalán lehetséges működésmód, amelyet meg szab ez a bizonyos szokásszerűség vagy a belénk égett, a testünkbe is, meg a lelkünkbe is beleégett történelem” (Ferge 2003a:83 – Kiemelés az eredetiben).

A különböző pozíciókban szerzett tapasztalat, az eltérő tapasztalat és élményvilág – Bourdieu és Ferge szerint – nem vezethető vissza maradéktalanul egyéni döntésekre, személyes választásokra, pláne nem racionális választásokra. A „*megélt életsors*”-ban (Weber [1920] 1987:303), az ízlésben, a tartós testi és lelki beállítódásban, a hajlandóságban és gátlásban, a képességben és akadályban, a készségben és korlátban egyaránt „*a habitus van, ebben a megélt történelem van, ami azt mondatja ki velünk, hogy nekünk ez jut, nekünk ez való, ez az, ami a valószínűségi okság értelmében a mi számunkra reális és elvárható*” (Ferge 2003a:83). Lássuk, milyen meghatározó események és körülmények formálták 1964-ig Ferge, illetve Bourdieu habitusát! Mi mindent égetett a történelem a testükbe és a lelkükbe?⁹

Ferge Zsuzsa esetében a névvel kell kezdenünk, ez ugyanis maga is jellegzetes történelmi termék.¹⁰ Kecskeméti Zsuzsanna 1953-as házasságkötése idején vette fel férje, Ferge Sándor nevét, ami a kor megszokása szerint teljes egészében elfedte leánykori nevét: az ötvenes és hatvanas években számos publikációjának szerzőjeként Ferge Sándorné volt feltüntetve. Kecskeméti Zsuzsannaként 1931-ben született Budapesten zsidó polgári értelmiségi családba, középső gyermekként.¹¹ Szülei és felmenői közt mindkét ágon a korban rendkívüli műveltségű értelmiségieket találunk; köztük olyan tudós főbbikat, akik egykor évtizedekig vezették a pesti, a szegedi, a makói, illetve a nagyváradi neológ zsidó hitközségeket, mindemellett azonban

⁹ A habitualizáció folyamatának, a habitusok történeti formálódásának kimerítő elemzése valójában az itt alkalmazottnál összetettebb módszereket igényel. A habitus, illetve a habitust alkotó diszpozíciók (hajlandóságok, hajlamok, késztetések, készségek) ugyanis nagymértékben tudattalanok vagy csak félig tudatosak. Ugyanez fokozottan érvényes e diszpozíciók *kialakulására*: a habitualizáció alanya nem minden esetben válhat tudatossá arra a folyamatra, ahogyan az általa elfoglalt pozíció diszpozíciókat alakít ki benne, vagyis ahogyan a struktúrákban elfoglalt helyzete (helyzetének alakulása, pályája) észlelési és értékelési sémákat alakít ki benne. A habitus szerkezete és különösen a habitualizáció folyamata ezért nem tárható fel kimerítő módon az életút elbeszélésére irányuló kísérletek elemzésével, hiszen jószerivel csak az beszélhető el szavakkal, ami már tudatossá vált. Ennek ellenére igenis lehetséges élettörténeti beszámolókra alapozva habituselemzést végezni, csak mindvégig tudatosítani kell e módszer elkerülhetetlen, belső korlátosságát.

¹⁰ Az alábbiakban az élettörténet rekonstrukciója során Ferge saját életútjára vonatkozó elbeszéléseire támaszkodom (2003b, 2006b, 2008b, 2008c, 2011a, 2011b, 2016, [2021] 2024).

¹¹ Nővére, Kecskeméti Márta (1929–1984) nyelvész lett, francia–orosz szakon végzett, de németül és angolul is jól beszélt; öccsük, Kecskeméti Károly (1933–2021) 1956-tól Párizsban élt, neves francia–magyar történész-levéltáros volt (Ferge 2016: 79–107).

kiemelkedő történész, irodalomtörténész, filológiai és bibliakutatói munkásságukról is ismertek.¹² Felmenői közt mindkét ágon szép számmal találhatók polgári értelmiségiek: orvosok, újságírók, jogászok, közgazdászok. Anyai felmenői szintén zsidó polgári értelmiségiek, főként állami szolgálatban álló mérnökök, jellegzetesen építész-, út- és vasútépítő, valamint vegyész- és gépészmérnökök, illetve közgazdászok és jogászok voltak. Ferge édesapja nyelvész bölcsészdoktor volt, előbb középiskolai tanárként, majd íróként, újságíróként, lapszerkesztőként dolgozott: olvasója és szerkesztője volt a két világháború közötti szellemi és irodalmi élet jelentős alakjainak; Ferge édesanyja szintén nyelvész és nyelvtanár volt, egyetemi tanulmányait Heidelbergben, Párizsban és Budapesten végezte.¹³ Ebből részben már következik is, hogy szülei Ferge gyermekkorában élénk irodalmi-szellemi társasági életet éltek. A harmincas években egészen a vézskorszakig a köreikbe tartozott – mások mellett – Szerb Antal és felesége, Bálint Klára; Halász Gábor és felesége, Epstein Erzsébet; Vágó Márta és József Attila; Sárközi György és felesége, Sárközi Márta (leánykori nevén: Molnár Márta, Molnár Ferenc lánya), valamint Hesslein Béla és felesége, Kriska Mária (Ferge 2016:45–47).

A vézskorszak mindannyiuk életét felforgatta. E fenti társaságból 1945-ben Balfon ölték meg Szerb Antalt, Halász Gábort és Sárközi Györgyöt. Ferge családjának tekintélyes részét szintén kiirtották 1944–1945-ben. Elveszítette apját és Makón élő apai nagyszüleit. A zsidóüldözést együtt éltek túl anyjával, anyai nagyjával és két testvérével (nővérével, Mártával, valamint öccsével, Károllyal). Előbb egy csillagos ház egyik szobájában éltek négyen további négy rokonukkal, majd amikor 1944 októberében a gettóba kellett volna bevonulniuk, Hesslein Bélán keresztül váratlan helyről kaptak segítséget: a négy fő számára egy Hajdú János nevű nyomdász hamisított papírokat (eszerint Ferge anyjával és két testvérével egy erdélyi menekültcsaládot alkottak); szintén e munkás és családja bújtatta az anyát és három gyermekét saját szoba-konyhás lakásában a Kőbányai Sibrik Miklós utcai ONCSA-telepen 1944–1945-ben (Ferge 2011b, 2016:61–66).

A front átvonulását követően anyjával, anyai nagyjával és testvéreivel 1945 kora tavaszán gyalog indultak el Kőbányáról Szegedre, hogy élelemhez jussanak; Ceglédig jutottak, onnan vonattal utaztak Szegedig. Itt éltek meg a háború végét, és tudták meg, hogy szeretteiket elpusztították. A lesújtó hírre adott válaszként Ferge nővérénél, Kecskeméti Mártánál a mániás depresszió akkor még nehezen diagnosztizálható változata alakult ki. Ferge visszaemlékezése szerint Sárközi György özvegye, Sárközi (Molnár) Márta és Kecskeméti Márta között mély barátság alakult ki. Látva nővére állapotát, a meggyógyítása érdekében Sárközi Márta latba vetette kapcsolatait: a Nemzetközi Vöröskereszt vezetője, Vadas Sára közbenjárásával a három gyerek Párizsba kerülhetett (Ferge 2008b:42'–44', 2016:79–81, 96). Akkoriban – Ferge szavaival szólva – már „*mentek ezek a gyerektranszportok Franciaországba feltáplálásra: árva gyerekek, félárva gyerekek, egy hónap-*

12 Anyai ágon Ferge egyik szépapja Schwab Löw (1794–1857) Pesten volt rabbi, a magyar ügy egyik szószólója volt. Szintén az anyai ágon Ferge ükapja Löw Lipót (1811–1875) prágai rabbi, majd két és fél évtizeden keresztül Szeged tudós főrabbi volt, a zsidóság egyenjogúsításáért fellépő mozgalom meghatározó vezetője. Felmenője Löw Immanuel (1854–1944) filológus, botanikus és nyelvész is, aki hat és fél évtizeden keresztül volt tudós főrabbi Szegeden. Az apai ágon Ferge nagyapja, Kecskeméti Ármin (1974–1944) négy és fél évtizeden keresztül a makói neológ hitközség tudós főrabbiaként szolgált, ami mellett a zsidóság történetével és zsidó irodalomtörténettel is foglalkozott; egyetemi magántanár volt Szegeden. Ferge nagyapjának egyik fivére, Kecskeméti Lipót (1965–1936) szintén négy és fél évtizeden keresztül a nagyváradi neológ hitközség főrabbi volt, hasonlóan jelentős irodalomtörténész és bibliakutatói tudományos praxissal.

13 Ferge anyai nagyapja Keller Izsó (1860–1937) építészmérnök, az Államépítészeti Hivatal alkalmazottja, majd vezetője volt miniszteri tanácsosi rangban. Ferge apja Kecskeméti György (1901–1944), német–angol–francia szakos nyelvész, 1931-től a *Pester Lloyd* újságírója, 1936-tól a lap felelős szerkesztője; anyja Keller Ágota (1902–1983) német–francia nyelvtanár volt. Ferge apjának fiútestvére (egypetéjű ikerfivére) Kecskeméti Pál (1901–1980), filozófus, politikatörténész, újságíró, könyvkiadó, majd egyetemi tanár volt az egyesült államokbeli Brandeis Egyetemen; felesége Láng Erzsébet, felesége testvére Láng Júlia, felesége testvérének férje Mannheim Károly volt.

ra, Franciaországba. És a Márta azt gondolta, hogy ha mi kimegyünk Párizsba, akkor ott majd megtalálják ennek a betegségnek a gyógyírját” (Ferge 2008b:44’). Így alakult, hogy a háború lezárultával a tizenéves Kecskeméti-gyerekek lehetőséget kaptak arra, hogy a háborúban a szüleiket elvesztő, traumatizált gyerek-társaikkal együtt vonattal Párizsba utazhassanak, ott francia és amerikai adományokból finanszírozott zsidó lány-, illetve fiúotthonokban, árvagyerekek-otthonokban lakjanak, és általuk választott iskolákban tanuljanak. A két lánytestvér végül összesen másfél évet töltött ekkor egy Versailles és Párizs közötti faluban, Viroflay-ban; Ferge egy versailles-i gimnáziumban tanult kifejezetten jómódú, nagypolgári családok leányaival. Ekkor tanult meg franciául is. Visszaemlékezése szerint ez a helyzet megerősítette otthonról hozott baloldali-szociáldemokrata beállítottságát; nem találta ugyanis a közös hangot iskolatársaival, akik ellentmondásosan viszonyultak az árvaotthonban lakó, franciául eleinte egyáltalán nem értő és nem beszélő, általuk ismeretlen helyzetű, számukra idegennek ható (magyar, zsidó, árva) társukhoz (Ferge 2008b:46’–48’). Mint azt visszaemlékezésében mondta: „*elég rémesen éreztük magunkat. [...] Nem is a zsidóságunk okozott problémát, hanem az egész együtt, hogy árvaház, meg magyar, meg nem tud franciául, meg mégis jó tanuló, szóval mindenben más. Nem gyűlöltek, csak nagyon idegennek számítottunk*” (Ferge 2016:83). Ez a Versailles-ban és Viroflay-ban szerzett tapasztalat meghatározóvá vált:

„A kontraszt kicsit nagy volt köztünk meg az osztálytársak – franciák, jómódúak, gondtalanok – között. Sokszoros »kisebbségi« létben éltünk ott, ahogy ma mondanánk. Ebből – a franciák közönyös félrefordulásán kívül – semmilyen különös baj nem származott, de a társadalmi különbségek és a kisebbségi lét mibenlétét talán jobban megértettem, vagy átéreztem, mint a háborús zsidóüldözések idején. Az közvetlen életveszély volt, rendkívüli helyzet, ez meg a normális, mindennapi élet. Ezek az élmények ráarakódtak az induláskor kapott értékekre” (Ferge 2011a:80).

1947–1948-ban elvben négy út állt előttük: egyrészt maradhattak volna Franciaországban, ám itt nem volt megoldott a lakhatásuk. Másrészt apai nagybátyjuk, Kecskeméti Pál, időközben Németországon keresztül az Egyesült Államokba jutott, és felajánlotta, hogy örökbe fogadja őket és az USA-ba költözhetnek. „*Egyetlen feltételt támasztott, hogy anyám maradjon Magyarországon, mert nem szerették egymást. Mi pedig [erre] azt mondtuk, hogy nem...*” (Ferge 2016:88). Harmadrészt Mannheim Károly és Láng Júlia, valamint egy másik, Angliába került rokonuk Londonba invitálta őket (Ferge 2016:88–89). Negyedrészlet a hazaköltözés Magyarországra, Budapestre. Édesanyjuk ugyanis úgy látta, hogy 1948-ra kialakult a demokrácia Magyarországon, ezért gyermekei után Párizsba utazva a hazaköltözést javasolta nekik: „*Abban a pillanatban úgy nézett ki, hogy Magyarországon már demokrácia van. Tehát az anyám úgy jött ki, hogy most már haza is lehet menni, mert otthon demokrácia van. És mire hazaértünk, addigra a demokrácia átment diktatúrába*” (Ferge [2021] 2024:28’). Másfél év franciaországi tartózkodás után, 1948-ban hazautaztak Budapestre (Ferge 2016:79–91).

Akárcsak testvérei, csakhamar Ferge is felsőoktatási pályaválasztás elé került, miután 1949-ben Budapesten leérettségizett a Jurányi utcai Gizella Királyné Gimnáziumban: nővére a nyelvészet felé tájékozódott, öccse történelmet szeretett volna tanulni, ő maga pedig egy időben „gyerekbíró” (gyermekek ügyeiben döntő bíró) szeretett volna lenni, az ehhez szükséges jogi tanulmányok azonban eltántorították. Tanítani szeretett volna, illetve az ekkor éppen burzsoá áltudománynak minősített és beszüntetett szociológia érdekelte volna, de akkor ezt nem tanulhatta. 1949 őszétől így a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre kezdett járni, ahol csakhamar újabb megpróbáltatásokkal volt kénytelen szembenézni. Erre így emlékezett vissza: „*Elsőéves egyetemista voltam a Közgazdaságtudományi Egyetemen, amikor a Rajk-per utáni tavaszon minden egyetemen botrányt kreáltak, mai szemmel visszatekintve nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy megfélemlít-*

segítségnyújtás, a bizalom, a támogatás, az áldozatvállalás és az együttérzés nagyobb eséllyel várható olyan személyektől, akik mögött küzdelmes életút áll, és akiknek habitusát a túlélésért, az életben maradásért folytatott egzisztenciális küzdelem is erőteljesen formálta. Mindezt tekintetbe véve már belátható: ahhoz, hogy megérthessük, milyen alapokon nyugodott szakmai és baráti kapcsolatuk Bourdieu-vel (közös nyelvükön fogalmazva: milyen feltételek formálták diszpozícióikat és habitusukat), nem elegendő Ferge élettörténetének vizsgálatát szakmai életútjára szűkíteni. Felnőttkori tapasztalatai, az érettségítől és az első egyetemi évtől (1949-től) megismerkedésük időpontjáig (1964-ig) tartó másfél évtized megélt életsorsának feltárása önmagában még nem adna választ a feltett kérdésre. Legalább ilyen fontos volt az 1944 és 1950 közötti időszak, vagyis az a hat-hét év, amikor 13 és 19 éves kora között súlyos és életveszélyes helyzetek, fenyegető körülmények, húsba és életbe vágó tapasztalatok formálták habitusát. Összefoglalva: apja és családja nagy részének elhurcolása és elpusztítása, közvetlen életveszély, üldöztetés, éhezés, bujkálás, menekülés, fenyegetettség, kirekesztés, a Rajk-per mintájára megszervezett nyilvános megszegyenítés és kizárás.

E zsigeri tapasztalatok mellett meghatározó volt Ferge Zsuzsa politikai-világnézeti habitusának kifermálódása is. Apját és szüleit baloldali-szociáldemokrata beállítottságúként írta le; apja és családja elvesztése, valamint a franciaországi gimnáziumban és a viroflay-i árvaotthonban szerzett tapasztalatok ezt előbb csak megerősítették, majd fokozták is. Az iskolában főként a kivülállás, az idegenség tapasztalata, az otthonban pedig további szellemi hatások érték: „Az amúgy is létező baloldaliságomat némileg serkentette egyrészt a versailles-i tapasztalat, ahol azért mégis egy masszívan nagypolgári intézménnyel találkoztam, másrészt az, hogy az otthonban a Sómérek marxista és baloldali szakirodalmat, és főleg a francia kommün történetét hozták házhoz” (Ferge 2016:85). E szellemi hatás forrásaként elbeszélésében „tériteni” érkező csoportokat nevezett meg: „a Hánhácok meg a Sómérek, meg talán mások is” érkeztek ekkor: „elég sok mindent megtanultam főleg a baloldali liberális Sómérektől” (Ferge 2016:85).

Magyarországra hazatérve ez a hatás felerősödött. 1948 és 1950 között élte – saját megfogalmazása szerint – „nagyon elvadult” korszakát (2016:71). Párizsból hazaérkezve 1948 tavaszán belépett a Szociáldemokrata Pártba (SZDP), ami nem sokkal később (nyáron) összeolvadt a Magyar Kommunista Párttal (MKP) Magyar Dolgozók Pártja (MDP) néven, így 1950-ig ennek volt a tagja. Ez csak 1950 tavaszán, az ellene indított egyetemi fegyelmi eljárás után változott meg; mint azt egyik visszaemlékezésében elmondta: „a saját fegyelmem idején, ‘50 tavaszán szelődültem meg” (2016:71). 1956-ban a forradalommal szimpatizált, de később már nem lépett be (vissza) az állampártba, annak újjászervezése után sem (Ferge 2016:71–75, [2021] 2024:35’–39’). Hasonlóan édesapjához baloldali szociáldemokrata lett – és maradt. Mint apjáról mondta visszaemlékezve: „borzasztóan gyűlölte a bolsevizmust, de borzasztóan közel állt a szociáldemokráciához, és [...] a népi írókhoz is [...]. Ha valamivel rokonszenvezett volna vagy valahová tartozott volna, de nem tartozott, az a szociáldemokrácia lett volna. [...] Túl azon, ami az újságírás volt, nem politizált vagy nem pártosodott, de ezek az értékek evidenciák voltak” (2008b:49’–50’). Vagyis két évig tartó (1948–1950) kommunista korszakától eltekintve Ferge leginkább a baloldalisággal és a szociáldemokráciával azonosult, miközben távolságot tartott a marxizmustól: „én lelkes baloldalivá váltam, leginkább amolyan szociáldemokratává. A kommunistákat mindig is túl erőszakosnak tartottam, de a szociáldemokrácia nagyon tetszett” (Ferge 2016:91). Akárcsak Bourdieu, aki szintén a baloldalisághoz és a szociáldemokráciához vonzódott, miközben távolságot tartott a kommunistáktól és a marxizmustól.

Bourdieu származása és indulási osztályhelyezete nagyon jelentősen különbözik: felmenői vidéki földművesek, kiskereskedők, kispolgárok voltak.¹⁴ Bourdieu egy délnyugat-franciaországi falu (Denguin) parasztcsaládjába született 1930-ban, szülei házasságából egyedüli gyermekként nőtt fel. Apja paraszti sorból emelkedett szerény jövedelmű falusi kishivatalnökká, előbb kézbesítővé, majd postamesterré, határozottan baloldali elkötelezettségű szakszervezeti tag volt. Anyja jómódú parasztcsaládból származott. Apjához hasonlóan Pierre is osztályváltóvá vált, ami miatt (osztály)árulónak érezte magát (Bourdieu [2004] 2008: 84–90, [2004] 2020:38–40). Visszaemlékezése szerint azzal, hogy elhagyta származási környezetét annak érdekében, hogy iskolai sikereinek köszönhetően felkapaszkodhasson egy előkelőbb osztályba, bizonyos értelemben cserben is hagyta, maga mögött hagyta mindazokat, akikkel felnőtt, és akik (például szülei) támogatták e folyamatban. Ez az osztályváltás-osztályarulás büntudatot keltett az apjában is, és benne is, aki mindenekelőtt az apját hagyta magára (Bourdieu [2004] 2008:38–40, [2004] 2020: 86, 109). Apja a büntudatát részben családjá paraszti sorban maradt férfitagjainak, részben a környékbeli parasztnak nyújtott segítséggel igyekezett enyhíteni: „Apám nemcsak az általa oly nagyon szeretett apjától, de a bátyjától is külön életet élt – ők mindketten a családi kisbirtokon maradtak, de amikor apámnak szabadnapja volt, minden nagyobb munkálatban besegített nekik. Látszott rajta, hogy rosszul érzi magát ettől” (Bourdieu [2004] 2008:38, [2004] 2020:85). Később így folytatta: „Azt hiszem, akkor volt a legboldogabb, amikor a legelesettebbeknek segíthetett – jól érezte magát a társaságukban, ők pedig feltétel nélkül megbíztak benne. Elárasztotta őket kedvességgel és türelemmel [...]: segített a legszegényebbeknek elintézni a papírmunkát” ([2004] 2008:38, [2004] 2020:85–86). Visszaemlékezéseiben számos alkalommal beszámolt arról, hogy őt is büntudat gyötörte egykori iskolatársai, földijei, alacsony sorból származó katonatársai, illetve apja maga mögött hagyása miatt ([2004] 2008:48, [2004] 2020:46–48, 109). Ezt azzal ellentételezte, hogy olykor a legváratlanabb helyzetekben is közösséget vállalt a nála kedvezőtlenebb helyzetűekkel a bentlakásos iskolákban (internátusokban), valamint az École Normale Supérieure-ön, ahol tanult, mindenekelőtt azonban Algériában (Bourdieu [2004] 2008, [2004] 2020:33–65). Visszaemlékezéséből kitűnik, hogy közösséget vállalt az észak-algériai kabilokkal, bizonyos tekintetben mélyen azonosult velük, akikkel szemben hazája, Franciaország, pontosabban a gyarmati uralmát fenntartani kívánó francia államapparátus háborút folytatott. Miután teljesítette kötelező katonai szolgálatát, folytatta kutatásait. Tapasztalatai összefoglalásakor nemcsak kutatóként beszélt, hanem olyasvalakiként is, aki kutatása közben visszatérően életveszélyes helyzetekbe sodródott (Bourdieu [2004] 2008:46–59). Mint írta:

„A háborús helyzetben végzett szociológiai terepmunka arra kényszerít, hogy mindent átgondoljunk, mindent ellenőrizzünk, különösen mindazt, amit a megfigyelő és az informátor, a kérdező és a megkérdezett közötti szokásos kapcsolat során természetesnek veszünk [...]. A szó szoros értelmében nem lehet túlélni egy ilyen helyzetben [...], hacsak nem gyakoroljuk az állandó praktikus reflexivitást, amely a rendkívüli sürgősség és kockázat körülményei között elengedhetetlen ahhoz, hogy azonnal értelmezzük és értékeljük a helyzetet, és többé-kevésbé tudatosan mozgósítsuk a legkorábbi társadalmi tapasztalataink során szerzett ismereteinket és tudásunkat. (Az a kritikai éberség, amely mellett későbbi munkáimban elköteleződtem, kétségtelenül ezekből az első kutatási tapasztalatokból ered, olyan helyzetekből, ahol semmi sem volt magától értetődő, és minden állandóan megkérdőjeleződött” (Bourdieu [2004] 2008:50–51).

14 Pierre Bourdieu életéről jóval kevesebb forrás hozzáférhető; a legfontosabb ezek közül halála után megjelent visszaemlékezése, amelynek egy része magyarul is olvasható Fáber Ágostonnak köszönhetően (Bourdieu [2004] 2008:33–65, [2004] 2020; Fáber 2018, 2024, 2025).

Távolról sem tekinthető véletlennek, hogy Kabília belső viszonyainak vizsgálata Bourdieu-t folyamatosan otthonára, Béarnra és a délnyugat-franciaországi parasztok viszonyaira emlékeztette – ennek minden fájdalommal, büntudatával és szégyenérzetével (Bourdieu [2004] 2008:59–66). Alábbi sorai mindennél világosabban mutatják, mi mindent jelentett neki előbb algériai, majd béarni terepmunkája:

„megtapasztaltam a megbékélést olyan dolgokkal és emberekkel, akiktől korábbi átlépésem a másik életembe észrevétlenül eltávolított, és akik számára ez az etnográfiai gesztus teljesen természetesen parancsol tiszteletet: gyerekkori barátok, rokonok, az ő modoruk, rutinjuk, akcentusuk. Egy egész ént, egykori önmagamot kaptam vissza ezzel, éppen azt a részt, ami hozzájuk kötött, és ami eltávolított tőlük, mert nem tudtam megtagadni őket anélkül, hogy lemondtam volna róluk, szégyelltem őket és magamat is. A származásomhoz való visszatérés együtt járt az elfojtott, mégis ellenőrzött tartalmak visszatérésével” ([2004] 2008:62).

Bourdieu e tereptapasztalataival birkózott, amikor 1964-ben Párizsban Ferge Zsuzsával találkozott. Habitusaik rokonsága alighanem azzal magyarázható, hogy rendkívül küzdelmes életútjukon túl több alkalommal a *közvetlen életveszélyt* is megtapasztalták. A mélyben rejlő meghatározó mozzanat az lehetett, amit Ferge *„a belénk égett, a testünkbe is, meg a lelkünkbe is beleégett történelem”*-nek nevezett (2003a:83). Ezen felül a társadalomkutatás iránti szakmai elkötelezettségük, valamint egyfajta humanista és szolidáris diszpozíció is rokonította habitusaikat, mielőtt több évtizedre szóló szakmai és emberi barátságot kötöttek. Alighanem kulcsszerepet játszott itt az a viszonylag tartós beállítódás, amely mindkettejüket a társadalom alulnézete mellett kötelezte el. A társadalomkutatást, a társadalom működési mechanizmusainak feltárását egyszerre gondolták *tudományos és politikai gyakorlatnak. Szakmailag és ideológiailag egyaránt elkötelezték magukat* amellet, hogy megismerési tevékenységükkel az alávetettek, a kiteszítottak és elnyomottak oldalára álltak. Ez a diszpozíció magyarázhatja harcos, olykor kifejezetten konfrontatív habitusukat is. Azzal, hogy sorsközösséget vállaltak az alávetettekkel, egyúttal szükségszerűen szembekerültek a társadalom uralkodó szemléletével, az uralkodó csoportok – Bourdieu-nél: az uralkodó osztály – társadalomszemléletével is, és így a domináns világnézettel is (Ferge 1982, 1986b, 1990, 1991a, 1995, 1996a, 1996b, 2000, 2005, 2007, 2010, 2011b, 2017, 2021; Bourdieu [1971] 1972b, [1971] 1973, [1971] 1975, [1974] 1976, [1975] 1975, [1993] 2012, [1995] 2008, 1996, 1998b, [1998] 1998c, [2001] 2003; Bourdieu–Wacquant [2001] 2014). Szorosan kapcsolódik ide politikai-világnézeti állásfoglalásuk hasonlósága is. Jóllehet Bourdieu rendkívül sokat tanult Marxtól, soha nem tekintette magát marxistának, és távolságot tartott Louis Althusser és tanítványi körének strukturalista marxizmusától (Bourdieu [1984] 1989, [1984] 1993:44, 50; Bourdieu [1992] 2000:422–423, 429; Bourdieu–Wacquant [2012] 2023:36, 48; vö. Fáber 2018, [2018] 2024, 2025). Mint írta: *„kutatói munkám és politikai állásfoglalásaim során [...] tüntetőleg weberiánusnak vagy durkheimiánusnak neveztem magam abban az időben, amikor kötelező volt marxistának lenni. Amikor a legtöbb értelmiségi kommunista volt, én nem voltam az, de az antikommunizmushoz sem csatlakoztam”* ([2004] 2020:47–48). Politikai álláspontját tekintve – akárcsak Ferge – leginkább baloldaliként, illetve baloldali szociáldemokrataként azonosítható: mindketten a jóléti állam és a szociális újraelosztás védelmében léptek fel, a tőke és a kapitalizmus határozott állami-társadalmi szabályozása mellett foglaltak állást (Bourdieu 1984, [1995] 2008, 1996, [1997] 2001, 1997, 1998a, 1998b, [1998] 1998c, [2001] 2003; Bourdieu–Wacquant [2001] 2014). E tekintetben mindketten saját édesapjuk mintáját követték. Bourdieu a legpontosabban elkötelezett baloldali és szociáldemokrata értelmiséginek tekinthető hasonlóan Fergéhez (Fáber 2007, 2008, 2009, 2013, 2018, 2024, 2025). Egyáltalán nem lehet meglepő ezek után, hogy mindketten különösen nagy érdeklődéssel fordultak

a tudás újratermelése, újraelosztása és ennek egész társadalmi intézményrendszere: az iskola és az oktatás vizsgálata felé.

ISKOLA, ÚJRATERMELÉS ÉS TÁRSADALOMPOLITIKA

„A hetvenes évtizedet nagyjából az iskolakutatások töltik ki.”

Ferge Zsuzsa (2011a:89, 2008c)

1964 után Ferge Zsuzsának adódott még egy hosszabb lehetősége Párizsban tartózkodni: 1968 végén három hónapot töltött a francia fővárosban (Ferge 2016:132). Itt véglegesítette kandidátusi disszertációját, amely aztán *Társadalmunk rétegződése* című kötetként jelent meg (1969a). Mint mondta, „Párizsban (ahol akkor Bourdieu segítségével a Cité Universitaireben lett egy szobám) fejeztem be a rétegződéskönyvet. Azóta tudom, hogy mekkora a különbség aközött, ha öntudatlanul is működik a belső félelemcenzúra, meg ha ez nincs” (2016:163). Még ebben az évben felmondott neki főosztályvezetője, Mód Aladárné: „Amikor onnan 1969 elején hazajöttem, Módné egy felmondólevéllel fogadott. Azt mondta, hogy a gondolkodásom »túl-ságosan elment a szociológia irányába«, így jobban teszem, ha én is elmegyek a szociológia felé” (Ferge 2016:163, vö. Ferge 2011a:82–83.) Ezzel lezárult pályája a KSH-ban. Ez az az időszak volt, amikor a KSH 1968-ban felmentett korábbi elnöke, Péter György 1969-ben rejtélyes körülmények között életét veszítette; az általa 1950-ben a Központi Statisztikai Hivatalba invitált Ferge Zsuzsát, akihez személyes-atyai jó kapcsolat fűzte, szintén 1969-ben távolították el a KSH-ból.¹⁵

Ferge 1969-ben az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában kezdett dolgozni, mégpedig nem sokkal azután, hogy a kutatócsoportot 1963-ban megalapító Hegedüs András 1968 végén – renitens és reformpárti lépései miatt – leváltották, a vezetést pedig Kulcsár Kálmánra bízta (Szántó 1998:308, 317, 348; Ferge 2011a:89). Itt

¹⁵ A két esemény esetleges kapcsolatára mindeddig nem derült fény, mint ahogyan Péter György halálának körülményei sem tisztázottak – mindmáig nem világos, mi történt pontosan (Ferge 2016:146). Ami biztos: Péter György kulcsszerepet játszott a hazai reformfolyamatban, az államszocializmus gazdasági, termelési és irányítási rendszerének átalakításában (Ferge 2016:144–156). Az 1968. január elsején életbe lépett reformokat akkor már legalább öt éve készítették elő. A „prágai tavasz” leverése, vagyis a KGST-országok 1968-as fegyveres bevonulása Csehszlovákiába azonban megakasztotta a reformfolyamatot, és több meghatározó reformpárti szereplő ellen is eljárás indult. Péter György rejtélyes halálesetére az egykor a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozó Andorka Rudolf a következőképpen emlékezett (mivel összefoglalja a főbb forgatókönyveket, a megszokottnál hosszabban idézem): „1969-ben egyszer csak elterjedt a hivatalban, hogy Péter Györgyöt letartóztatták, házkutatást tartottak a KSH-ban, a gépkocsiját szanaszét szedték, a bútorról a kárpitot fölhagották. Lehet, hogy ez igaz volt, lehet, hogy nem, mindenesetre ezt beszéltek. A legkülönbébb rémhírek terjedtek, amiket szerintem részben tudatosan gerjesztettek. Az első változat szerint Péter György amerikai kém – aminek annyi alapja volt, hogy megelőzőleg Ford-ösztöndíjjal egy-két hónapot Amerikában töltött. A következő változat szerint izraeli kém volt. [...] A következő változat szerint pénzermeggyűjteményében a megengedhetőnél sokkal több aranyérmet tartott. Azt már tudjuk, hogy halála után lezajlott a per, amely valami deviza- vagy vámbűncselekmény miatt indult, és amelyben ő bűnös lett volna. A fővádlott mindössze hat hónap felfüggesztett büntetést kapott. Aki gondolkodott, rájött, hogy itt politikai leszámolásról van szó. Utólag tekintve ez világos.

Péter György halálának körülményei is különösek. Már súlyos betegen tartóztatták le, rákja volt. Világosan látszott, hogy már nem sok ideje van hátra, de azért letartóztatták, és idővel – rabként – átszállították a Corvin Ottó belügyi kórházba. A szobája ajtaja előtt fegyveres őr állt. Az egyik reggel Péter Györgyöt holtan találták az ágyában, szívében [gyümölcshámozásra használt] kórházi késsel. Halálával kapcsolatban három verzió keringett a Statisztikai Hivatalban. Az egyik szerint valóban öngyilkos lett. A másik szerint viszont természetes halállal halt meg a betegsége következtében, de az orvosok megijedtek, felelősségre fogják őket vonni, miért hagytak egy ilyen fontos vádlottat meghalni, és ezért vágták bele a kést a szívébe, hogy azt mondassák, öngyilkosság történt. A harmadik változat szerint a politikai rendőrség gyilkolta meg. Mind a három változatot egyformán lehetségesnek tartom. Nincs kizárva, hogy a politikai rendőrség megijedt attól, hogy Péter György a tárgyaláson olyan botrányt fog rendezni, ami nekik nagyon kellemetlen lenne. Ismerve Péter György egyéniségét, lehet, hogy megtette volna” (Andorka [1993–1994] 2006:141–142).

több olyan kollégával került közös intézménybe, akik általa vagy más úton már megismerték Bourdieu-t, és alkalmazták is fogalmait – például Losonczy Ágnes és Szelényi Iván. A hatvanas évek végétől sorra jelentek meg rövidebb-hosszabb Bourdieu-szemelvények fordításai, legfőképpen a *Valóság* folyóiratban; Ferge társai e tekintetben olyan kollégák voltak, akik részben (szak)fordítókként, részben (szak)fordító szociológusokként ültettek magyarra francia nyelvű Bourdieu-írásokat – például Ádám Péter, Léderer Pál, Lakatos Mária és Józsa Péter.

Az MTA Szociológiai Kutatócsoportban (majd 1971-től Intézetben) Ferge elsősorban oktatás- és iskolaszociológiával kezdett foglalkozni, a társadalmi struktúra, az iskolarendszer és az iskolában átadott tudás struktúrájának összefüggéseit vizsgálta (Ferge 1972, 1974a, 1974b, 1975a; Ferge–Háber [szerk.] 1974; Ferge [szerk.] 1976, 1979; vö.: Ferge 2001, 2008b: 67'–75'). Munkacsoportot alapított mások mellett Várhegyi György, Gázsó Ferenc, Tánczos Gábor, Háber Judit és Pataki Ferenc részvételével (Ferge et al. 1972; Ferge 1973, 1975b, vö.: 2006a:25, 2008c, 2011a:89–90). Emellett mindjobban foglalkoztatni kezdte a társadalompolitika, valamint a szociálpolitika kérdésköre is (Ferge 1973, 1975b, 1976, 1980; Ferge et al. 1979). Ehhez hatalmas lökést adott számára, hogy jelen volt a Szociológiai Világkongresszuson Evianban, 1966 szeptemberében, ahol megalakult a későbbi szegénységgel, szociális jóléttel és szociálpolitikával foglalkozó 19. kutatóbizottság – *Research Committee on Poverty, Social Welfare and Social Policy (RC19)* – mások mellett Peter Townsend, Herbert J. Gans, S. M. Miller, Peter Marris, Chombart de Lauwe, Henning Friis és Ferge Zsuzsa részvételével (Ferge 2008c, 2011a:83, 2016:177). Ez a szerteágazó szakmai és baráti kapcsolatrendszer tovább bővítette Ferge nemzetközi ismertségét és ismeretségeit, egyúttal sokrétű forrásává vált a hazai szociál- és társadalompolitikai ismeretanyag, oktatásnak és intézményrendszernek (Ferge 2008c, 2011a, 2016).

Az az összetett kezdeményezés, hogy Ferge egyszerre foglalkozzon oktatás- és iskolakutatással, valamint szociál- és társadalompolitikával, logikailag szorosan kapcsolódott a társadalomszerkezetről addig kialakított nézeteihez és empirikus rétegződéskutatásához. Mint később mondta: „Az egyenlőtlenségek leírása és strukturális megközelítése csak az első lépés volt egy hosszú úton. A magamnak fölített következő kérdés az volt, hogy lehet-e az erőforrások ilyen egyenlőtlen eloszlásán valamit változtatni” (2011a:89, 2008c). A társadalom fennálló viszonyainak leírása, megértése és magyarázata után adódik a kérdés: mit lehet tenni e viszonyok formálása, humanizálása érdekében? Erre a kérdésre adódott válaszként az oktatás, a szociálpolitika, a jóléti újraelosztás és a társadalompolitika egész kérdésköre (Ferge 2008c, 2011a, 2016). De mindenekelőtt az iskola: „Először úgy tűnt, hogy a csodaeszköz az iskola. Minthogy valamennyi vizsgált tényező (viszony) közül akkor a tudásnak, pontosabban az ezt mérő (operacionalizáló) iskolai végzettségnek volt a legnagyobb szerepe, meg kellett vizsgálni, hogyan működik az iskola: tompítja, vagy fokozza az induló előnyöket-hátrányokat? A hetvenes évtizedet nagyjából az iskolakutatások töltik ki” (Ferge 2011a:89, 2008c, vö. Ferge 2016:172–176). E hazai oktatás- és iskolavizsgálatok mindazonáltal egy világosan kirajzolódó nemzetközi törekvéshez kapcsolódtak – ezen belül természetesen Bourdieu munkásságához és érdeklődéséhez is:

„A hetvenes években az iskola szerepe nemzetközileg is szinte divattéma volt. Nagyjából ekkorra ért meg a felismerés Európa- és Amerikaszerte, hogy sokféle reform, például a terjedő ingyenesség ellenére az iskola továbbra is a társadalmi kiváltságok és egyenlőtlenségek továbbörökítője maradt. Bourdieu *Örökösök* című könyve különösen nagy hatású volt, de hasonló jellegű kutatások az országok többségében folytak. Magyarországon is sokan tartoztunk ehhez a gondolati irányhoz. Néhányan amolyan interdiszciplináris és intézményközi kutatói szabadcsapattá álltunk össze, és megkezdtek a jó néhány éven áthúzódó iskolaszociológiai kutatásokat” (Ferge 2011a:89–90, 2008c).

Bourdieu és munkatársa, Jean-Claude Passeron *Az örökösök (Les Héritiers)* című munkája már igen korán, a hatvanas évek közepén felhívta a figyelmet arra, hogy az osztálykülönbségeket egyaránt újratermeli a felsőoktatás és az egyetemi-főiskolai rendszer; e kötet fontosabb belátásait Ferge közvetítette a hazai olvasóközönség felé (Bourdieu–Passeron [1964] 1979; Ferge 1965). Ezt a gondolatmenetet terjesztette ki egy újabb fontos kötet, *Az újratermelődés (La reproduction)*, amely a társadalmi viszonyok reprodukciójának tágabb és mélyebb mechanizmusaira mutatott rá – egyúttal általában az oktatás, az iskola és a kultúra szerepét hangsúlyozta a tudás és a társadalom struktúrájának újratermel(őd)ésében (Bourdieu–Passeron [1970] 1977, vö. Bourdieu [1971] 1972b, Bourdieu–Saint-Martin [1970] 1973). Ezek az állítások akkoriban nagy vihart kavartak a francia és később a nemzetközi szociológiában, ezek oldalszele itthon is megjelent ([Szerző nélkül] [1973] 1973). Jóllehet Bourdieu és Passeron kétségkívül nagyon provokatív megközelítésmódját egyaránt vitatták állítólagos marxizmusuk, illetve éppen ellenkezőleg, marxista szempontból nem kellően következetes és kiforrott álláspontjuk miatt, nézeteik gyökerénél Marx antropológiai nézetei mellett hasonló súllyal megtalálható az „életesélyek” (*Lebenschancen*) Max Weberhez kapcsolódó koncepciója is (Weber [1920] 1987). Az *életesélyek* vagy – valamivel pontosabban – a fizikai és társadalmi életesélyek eloszlásának *egyenlőtlensége* volt az, amelyet Bourdieu és Ferge mindenképp a társadalmi struktúrával magyarázott. Iskola- és oktatás-szociológiai munkáikat, valamint a társadalmi reprodukció tágabb mechanizmusainak feltárását mindenképp a fizikai és társadalmi életesélyek nagymérvű egyenlőtlenségeinek *mérséklésére* irányuló társadalompolitikai törekvésük irányította (Ferge 2014). Mindennél tisztábban tetten érhető ez a Ferge által szerkesztett gyűjteményes Bourdieu-kötet, *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* szövegeiben, utószavában, valamint a benne található Bourdieu-szövegek kiválasztásának elvében (Bourdieu 1978; Ferge 1978, 2008a). Ugyanez a szemléletmód tükröződik kibontott formában Ferge nagydoktori disszertációjában, a *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika* c. munkában is (1982). Ezt képviselte következetesen a nyolcvanas években is munkatársaival együtt (Ferge 1986a, 1986b, 1989; Ferge–Várnai [szerk.] 1987). És ugyanez a szemléletmód jellemezte Ferge Zsuzsát az 1989–1990-es rendszerváltást követően is (Ferge 1990, 1991a, 1991b, 1995, 1996a, 1996b, 2000, 2002, 2003a, 2005, 2006a, 2007, 2010, 2017).

Bourdieu nézeteinek hazai terjesztését az is segítette, hogy Ferge 1985-től tanítani kezdett az ELTE-n (egyetemi docensként, 1988-tól pedig főállásban egyetemi tanárként). Az ELTE Szociológia Intézetében (ami 1988-tól Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetté alakult) olyan kollégák közé került, akik szintén ismerték és a felsőoktatásban közvetítették-tanították Bourdieu szociológiáját – mások mellett Némedi Dénes, Csákó Mihály, Rényi Ágnes, Heller Mária, Wessely Anna, Lakatos László és Bajomi Iván is (vö. Fáber 2021, 2023).

A HABITUSOK ROKONSÁGA – ÖSSZEGZÉS ÉS KONKLÚZIÓ

Bourdieu és Ferge tehát egyaránt baloldali szociáldemokrata nézeteket vallottak. Tartózkodtak a kommunistáktól és a marxistáktól, és bár nagyra értékelték Marx elemzéseit, elutasították a marxizmust, a marxizmus-leninizmust, valamint a sztálinizmust. Annak ellenére, hogy ez az alapállásuk némiképp mást jelentett az államszocialista Magyarországon, mást a rendszerváltás utáni Magyarországon, mást a kapitalista, de a jóléti-szociális intézményrendszer kiépítése alatt álló Franciaországban és mást e népjóléti intézkedések leépítése idején Franciaországban, politikai-világnézeti állásfoglalásaik összességében meglehetősen *hasonlóak* voltak. *Nem azonosak*, de a különböző vonatkoztatási rendszerek eltérő logikája ellenére számos ponton *rokonságot mutattak*. Nyílt politikai állásfoglalásaik egy alkalommal, 1995-ben időben is egybeestek. Míg Magyarországon a Bokros-csomag részben neoliberális, részben neokonzervatív megszorítócsomagja ellen – mások mellett – Ferge is határozottan tiltakozott (Ferge 1995), addig Franciaországban a hasonló indíttatású Juppé-terv nyugdíjreformja elleni tiltakozások egyikén Bourdieu is jelen volt és beszédet is mondott (Bourdieu [1995] 2008). A párhuzam szembeötlő: mindketten a jóléti állam addig kialakított intézményei, a közszolgáltatások, az állami nyugdíjrendszer és a társadalombiztosítás vívmányainak *védelmesőiként* léptek fel, kiálltak a szociális és a munkajogok, a dolgozók, különösen a közalkalmazottak és a közszolgáltatásokban foglalkoztatottak mellett, támogatták és erősíteni igyekeztek a (bér)munkások érdekeit valóban érvényesíteni kívánó szakszervezeteket, ennyiben nyíltan a sérülékeny csoportok *szószólóiként* léptek fel (Fáber 2007, 2008, 2009, 2013, 2018, 2024, 2025). Eközben pedig nyíltan szembekerültek más szakmai és politikai felfogást képviselő kollégáikkal is, hiszen mind Bokros Lajos egykori magyar pénzügyminiszter „reformcsomagjának”, mind Alain Juppé egykori francia miniszterelnök „reformtervének” bőven voltak nyílt támogatói a befolyásos lapszerkesztőségek, értelmiségiek, tudósok és kutatók köreiből is (Ernaux [2023] 2023). Bourdieu-re a kilencvenes évek második harmadától mind jellemzőbb lett, hogy határozottan állást foglalt „az új globális mantra”, a neoliberális globalizáció diskurzusai és képviselői ellen; erőteljesen fellépett a versenyképességre, a szabad piacra, a nemzetközi pénzügyi folyamatokra, valamint a gazdasági tér egységesülésére és globalizációjára hivatkozó neoliberális-neokonzervatív közpolitikák forszírozóival szemben; összességében határozottan szót emelt a szociális biztonságot szavatoló jogok és intézmények alkotta „civilizáció lerombolása ellen” (Bourdieu–Wacquant [2001] 2014; Bourdieu [1995] 2008, 1998b, [1998] 1998c, [2001] 2003). Hasonló kritikákkal találkozhatunk Ferge írásaiban is, amelyekben visszatérően ostorozta a piaci logika kiterjesztését, a jóléti újraelosztás csökkentését, a Kornai János által „koraszülött jóléti állam”-nak nevezett hazai szociálpolitikai rendszer leépítését célzó társadalmi, gazdasági és politikai erők térnyerését (1982:11–12, 1989, 1990, 1991a, 1995, 1996a, 1996b, 2000, 2005, 2007, 2010, 2011b, 2017, 2021). Politikai állásfoglalásuk nem volt azonos, de *nagyon hasonló* – jól láthatóan *rokon mintázatot* mutat.

Hasonló a helyzet habitusaik rokonságával is. A habitualizáció folyamatát, vagyis a habitus alakulását a bejárt társadalmi „röppálya” vagy osztálypálya szabja meg. A magyar és a francia kutató által bejárt osztálypálya összességében nagyon is különböző, emiatt pedig habitusaik is szükségképpen különbözőek voltak. Ferge többgenerációs, nagyvárosi zsidó nagypolgári-értelmiségi családba született, egy *Bildungsbürger*-famíliába – a szó azon eredeti értelmében, ami szerint polgári helyzetük képzettségükből, műveltségükből, (szak)tudásukból, iskolázottságukból fakadt. Ferge élethelyzete azonban 1944 és 1950 között radikálisan megváltozott, így neki innen kellett *fel-*, illetve *visszaküzdenie* magát az ötvenes és a hatvanas évektől. Ettől nyilvánvalóan nagyon jelentősen eltért Bourdieu származása és röppályája. Bourdieu falusi paraszti-kispolgári családba született; családjában ő volt az első, aki bekerült a francia felsőoktatásba, majd ott is helytállva

diplomás és értelmiségi lehetett. Az ő osztálypályája Ferge Zsuzsánál is meredekebben ívelt felfelé a párizsi akadémiai világ csúcsa felé, miközben e felemelkedése semmilyen tekintetben nem tekinthető visszatérésnek családja osztálypályáján. Habitusaik tehát távolról sem tekinthetőek azonosnak vagy egyöntetűnek, pusztán csak hasonlóknak. Alapvető különbségeik ellenére néhány ponton erősen kapcsolódtak egymáshoz. A fentiekén túl abban is, hogy különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak az életesélyekben megmutató egyenlőtlenségek szerkezetének, illetve mélyen egyetértettek abban, hogy ezeket a származási-indulási egyenlőtlenségeket a társadalompolitikának, a népjóléti intézmények és szolgáltatások egész sorának kell csökkenteniük. A saját élettapasztalataik, habitusuk alapján mindketten úgy gondolták, hogy a társadalmi struktúrák újratermelődésének mechanizmusaiba olyan módon kell beavatkozni a társadalomkutatás és a társadalompolitika egymással összefüggő eszközeivel, hogy az összességében jobb életesélyeket nyisson az e struktúrákban alávetett csoportok számára.

Vajon, ha össze kell foglalni, hogy milyen értelmet tulajdonított társadalomkutatói gyakorlatának Bourdieu és Ferge, illetve miért látták a társadalomkutatást a társadalomformálás eszközének és egyben elengedhetetlen feltételének, miképpen volna összegezhető habitusaik rokonsága? Zárásképpen a legjobb megoldás az lehet, ha visszakapják a szót és ők maguk mondhatják el álláspontjukat. Egy 1970-ben megjelent interjújában Bourdieu így vallott vonatkozó nézeteiről:

„A társadalomtudomány már önmagában hordozza a kritikai tartalmat [...]. A tudományos gondolkodás [...] olyan tények alapján kritizálja a társadalmat, amelyek tulajdonképpen önmaguktól beszélnek. A tudományos felfedezéseknek azért van mindig kritikai hatásuk is, mert ami az első pillantásra nem látható, ami rejtett, az egyben titkos is, még ha nem is őrzi senki. Ez a titkosság segíti elő annak a társadalmi rendnek a fennmaradását, amelyet reprodukciós mechanizmusának elrejtésére alapoztak; és így ez a rejtettség azokat szolgálja, akiknek érdekük a rendszer fennmaradása. Azok, akik az »etikai semlegesség« etikai ideálja nevében tartózkodnak attól, hogy olyan kérdéseket tegyenek fel a társadalomnak, amelyek kétségbe vonják a rend létjogosultságát, elárulják a tudományt, mert elkerülik, hogy a társadalom önmagát árulja el” (Bourdieu [1970] 1971:123, idézi: Ferge 1971:19).

Ha ezt követően megnézzük, miképpen zárta az általa szerkesztett *A francia szociológia* című kötet előszavát Ferge, ugyanezeket a sorokat találjuk – Bourdieu-t idézi egyetértőleg (Ferge [szerk.] 1971, 1971:19). De ugyanezt a választ adta csaknem három évtizeddel később is, amikor egy interjúban a kritikai szociológia mibenlétére vonatkozó kérdésre a következőképpen felelt:

„A szociológia, ha szociológia, akkor mindig kritikai. A szociológiának elvből mindig az a dolga, hogy azt mutassa meg, ami el van rejtve. Minden, ami el van rejtve, az valamiért el van rejtve. Minden rendes szociológia valamilyen érdeket sért és valamilyen értelemben kritikai. Számomra nincsen igazán értelme a »kritikai« szociológia kifejezésnek, de szokták és lehet így nevezni” (Ferge 1999:20).

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. ([1993–1994] 2006) „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell”: Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolfal. 2. rész. *Századvég*, (új folyam) 11(40), 133–178.
- Bourdieu, P. (1958) *Sociologie de l'Algérie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bourdieu, P. (1963) *Travail et travailleurs en Algérie*. (Darbel, A. – Rivet, J.-P. – Seibel, C. közreműködésével.) Paris: Mouton.
- Bourdieu, P. ([1963] 1973) A társadalmi osztályok vázlatos áttekintése. In Ferge Zs. (szerk.) *A társadalmi struktúra és rétegződés: Elméletek és konkrét elemzések II*. Budapest: Tankönyvkiadó, 271–281.
- Bourdieu, P. ([1966] 1971) Osztályhelyzet és osztálypozíció. In Ferge Zs. (szerk.) *Francia szociológia: Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 402–432.
- Bourdieu, P. ([1966] 1978) Különbségek és megkülönböztetések. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 136–150.
- Bourdieu, P. ([1968] 1978) A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa P. (szerk.) *Művészetszociológia: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 175–200.
- Bourdieu, P. ([1970] 1971) Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Valóság*, 14(3), 121–123.
- Bourdieu, P. ([1970] 1974) Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In Ferge Zs. – Háber J. (szerk.) *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 65–91.
- Bourdieu, P. ([1971] 1971) Esztétikai látásmód és művészeti szakértelem. *Valóság*, 14(9), 52–65.
- Bourdieu, P. ([1971] 1972a) Az elgondolható és az elgondolhatatlan. *Valóság*, 15(1), 114–115.
- Bourdieu, P. ([1971] 1972b) Kulturális és társadalmi reprodukció. *Valóság*, 15(6), 116–118.
- Bourdieu, P. ([1971] 1973) Hatalmi mező, értelmiségi mező és osztályharc. *Valóság*, 16(3), 118–120.
- Bourdieu, P. ([1971] 1975) Hatalmi mező, értelmiségi mező és osztályhabitus. In Huszár T. (szerk.) *Korunk értelmisége: Értelmiség-elméletek – értelmiségvizsgálatok*. Budapest: Gondolat, 153–172.
- Bourdieu, P. ([1971] 1978) A vallási mező kialakulása és struktúrája. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 165–236.
- Bourdieu, P. ([1972] 1978) A szimbolikus tőke. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 379–400.
- Bourdieu, P. ([1972] 2009) *A gyakorlat elméletének vázlata és Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. ([1973] 1997) A közvélemény nem létezik. *Szociológiai Figyelő*, (új folyam) 1(1–2), 136–145.
- Bourdieu, P. ([1974] 1976) Az uralkodó osztály frakciói és a kultúra. *Valóság*, 19(1), 124–126.
- Bourdieu, P. ([1974] 1978) Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 237–310.
- Bourdieu, P. ([1975] 1975) Értelmiség és osztályharc: Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. *Valóság*, 18(12), 118–121.
- Bourdieu, P. ([1975] 1976) A kispolgár fenomenológiája. *Valóság*, 19(5), 116–118.
- Bourdieu, P. ([1976] 1977) A tudományos mező. *Valóság*, 20(1), 116–117.
- Bourdieu, P. ([1976] 1978) A parasztek önpusztító magatartása. *Valóság*, 21(1), 114–116.
- Bourdieu, P. ([1976] 1990) Gazdasági gyakorlat és idő: Az algériai parasztek időkezelési attitűdjei. In Gelléri M. (szerk.) *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 48–59.
- Bourdieu, P. ([1976] 2009) A tudományos mező. *Replika*, 20(67), 11–36.
- Bourdieu, P. ([1977] 1978) Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In uő. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat, 151–164.
- Bourdieu, P. ([1978] 2014) Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. *Replika*, 25(87), 7–18.
- Bourdieu, P. (1978a) *Algérie 60*. Paris: Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1978b) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1979) *Algeria 1960*. Cambridge: Cambridge University.
- Bourdieu, P. ([1979] 1982) *Die feinen Unterschiede: Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. [La distinction.] Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Bourdieu, P. ([1979] 2010) A habitus és az életstílusok tere. *Replika*, 21(72), 49–94.
- Bourdieu, P. ([1980] 1985) Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1(1), 7–22.
- Bourdieu, P. ([1980] 1990) *The Logic of Practice*. [Le sens pratique.] Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. ([1981] 1987) A politikai mező. *Valóság*, 30(1), 110–115.
- Bourdieu, P. ([1983] 1997) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponentjei*. Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Bourdieu, P. (1984) Szociológus-paradoxon: Rényi Ágnes interjúja. *Valóság*, 27(7), 91–98.
- Bourdieu, P. ([1984] 1985a) The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, 14(6) 723–744.
- Bourdieu, P. ([1984] 1985b) Homo Academicus. *Valóság*, 28(5), 125–128.
- Bourdieu, P. ([1984] 1988) A képviselő és a politikai fetisizmus. *Valóság*, 31(4), 116–120.
- Bourdieu, P. ([1984] 1998) Homo Academicus. *Helikon*, 38(2), 247–256.
- Bourdieu, P. ([1984] 1989) A tekintélyuralmi stílus. *Valóság*, 32(3), 123–126.
- Bourdieu, P. ([1984] 1993) *Sociology in Question*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Bourdieu, P. ([1989] 1990) A reflexív szociológia felé: Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (készítette: Wacquant, L. J. D.) *Replika*, 1(1), 51–76.
- Bourdieu, P. ([1990] 1994) Férfiuralom. In Hadas M (szerk.) *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör, 7–55.
- Bourdieu, P. ([1992] 2000) A mezők logikája. In Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II.: Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum, 418–430.
- Bourdieu, P. ([1992] 2005) A megértés megértése: A tiszta esztétika történeti genezise. In Bónus T. – Kelemen P. – Molnár G. T. (szerk.) *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció, 341–377.
- Bourdieu, P. ([1992] 2013) *A művészet szabályai: Az irodalmi mező kialakulása és struktúrája*. Budapest: BKF.
- Bourdieu, P. ([1993] 1998) Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In Wessely A. (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium, 174–185.
- Bourdieu, P. ([1993] 2012) A szociológia dicsérete: Pierre Bourdieu beszéde a CNRS aranyérmének átvételekor. *Replika*, 23(79), 105–112.
- Bourdieu, P. (1994) Férfiuralom: Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (Készítette Hadas M.) *Replika*, 5(13–14), 47–53.
- Bourdieu, P. ([1994] 2002) *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. ([1995] 2008) Egy civilizáció lerombolása ellen. *Egyenlítő*, 6(1) 12–13.
- Bourdieu, P. (1996) Az egyetemesség szószólói: Az értelmiség szerepe a modern világban. *Magyar Lettre Internationale*, 6(20), 2–5.
- Bourdieu, P. (1997) Ezredvégi beszélgetés Pierre Bourdieu szociológussal. (Készítette Monory M. A. – Tillmann J. A.) *Kritika*, 26(12), 14–17.
- Bourdieu, P. ([1997] 2001) *Előadások a televízióról*. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, P. ([1997] 2009) A tudomány társadalmi haszna: A tudományos mező klinikai szociológiája. *Replika*, 20(67), 37–63.
- Bourdieu, P. (1998a) A televízióról. *Magyar Lettre Internationale*, 8(30), 45–47.
- Bourdieu, P. (1998b) A neoliberalizmus lényege. *Esély*, 10(6), 3–8.
- Bourdieu, P. ([1998] 1998c) *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. New York: The New Press–Polity.
- Bourdieu, P. ([1998] 2000) *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. ([1998] 2002) A testet öltő uralom. *Esély*, 13(2), 98–106.
- Bourdieu, P. ([2001] 2003) *Firing Back: Against the Tyranny of the Market 2*. London–New York: Verso.
- Bourdieu, P. ([2001] 2005) *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. ([2004] 2008) *Sketch for a Self-Analysis*. Chicago–London: University Of Chicago.
- Bourdieu, P. ([2004] 2020) Egy önanalízis vázlata (részlet). *Replika*, 31(115–116), 37–51.

- Bourdieu, P. (2012) *Picturing Algeria*. New York: Columbia University.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C. ([1964] 1979) *The Inheritors: French Students and their Relations to Culture*. Chicago–London: University of Chicago.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C. ([1970] 1977) *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Bourdieu, P. – Chamboredon, J.-C. – Passeron J.-C. ([1968] 1983) A szociológus mestersége. *Filozófiai Szemle*, 5(1–2), 144–175.
- Bourdieu, P. – Saint-Martin, M. de ([1970] 1973) A francia közoktatás értékrendszere. *Valóság*, 16(4), 124–127.
- Bourdieu, P. – Sayad, A. ([1964] 2020) *Uprooting: The Crisis of Traditional Agriculture in Algeria*. Cambridge, UK: Polity.
- Bourdieu, P. – Wacquant, L. ([2001] 2014) Az új globális mantra. *Replika*, 25(89), 121–126.
- Bourdieu, P. – Wacquant, L. ([2012] 2023) *Meghívás reflexív szociológiára*. Budapest: L'Harmattan–Könyvpont.
- Buza M. (1965) *A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése*. Budapest: Kossuth.
- Buza M. (1966) A társadalmi struktúra és a munkásosztály vezető szerepe. *Valóság*, 9(10), 37–49.
- Ernaux, A. ([2023] 2023) Felemelt fejjel: Harc a nyugdíjakért. *La Monde Diplomatique*, magyar kiadás, 2023. március. Elérhető: (<https://www.magyardiplo.hu/2023/03/felemelt-fejjel-harc-a-nyugdijakert.html>) [Letöltve: 2025-10-07].
- Fáber Á. (2007) Pierre Bourdieu „politikai fordulata”: Lehetséges és megalapozott-e a bourdieu-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata. *Replika*, 18(58), 129–144.
- Fáber Á. (2008) Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálat. *Replika*, 19(62), 109–125.
- Fáber Á. (2009) Az igazság mint politika? *Replika*, 20(67), 111–126.
- Fáber Á. (2013) A szóvivői lét immanens ellentmondása. *Szociológiai Szemle*, 23(1), 22–43.
- Fáber Á. (2018) *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Fáber Á. (2021) Bourdieu in Hungary: Reception and Uses of Bourdieu’s Key Concepts in Hungarian Sociology. *ANPOCS (Associação Nacional de Pós-Graduação e Pesquisa em Ciências Sociais)*, (95), 1–17. <http://doi.org/10.17666/bib9508/2021>
- Fáber Á. (2023) Utószó a magyar kiadáshoz: A magyarországi Bourdieu-recepció paradoxona. In Bourdieu, P. – Wacquant, L. *Meghívás reflexív szociológiára*. Budapest: L'Harmattan–Könyvpont, 335–342.
- Fáber Á. (2024) *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág. (Második, javított kiadás.)
- Fáber Á. (2025) *Pierre Bourdieu: Theory and Politics*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003650829>
- Ferge S.-né (1964) Új kép Algériáról: A *Munka és dolgozók Algériában* c. kötetéről. *Valóság*, 7(7), 95–97.
- Ferge S.-né (1965) Örökösök: P. Bourdieu és J.-C. Passeron könyvének margójára. *Valóság*, 8(7), 94–97.
- Ferge S.-né (1966a) Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság*, 9(10), 23–36.
- Ferge S.-né (1966b) A Sens Commun – Józan ész sorozat két új kötetéről. *Valóság*, 9(12), 105–106.
- Ferge Zs. (1969a) *Társadalmunk rétegződése: Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1969b) Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága. *Valóság*, 12(6), 10–19.
- Ferge Zs. (szerk.) (1971) *Francia szociológia: Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1971) Előszó. In uő. (szerk.) *Francia szociológia: Válogatás*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 5–19.
- Ferge Zs. (1972) A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1(1), 10–35.
- Ferge Zs. (1973) A társadalmpolitika fogalmáról. In Szelényi I. (szerk.) *Társadalmi tervezés és szociológia: A VII. Szociológiai Világkongresszus témájához*. Budapest: Gondolat, 430–484.
- Ferge Zs. (1974a) Az iskolai struktúra és az iskola által közvetített tudás struktúrája közötti kapcsolat. *Valóság*, 17(9), 67–78.
- Ferge Zs. (1974b) *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai.
- Ferge Zs. (1975a) Társadalmi struktúra, osztály, réteg a mai szociológiában. In Kulcsár K. (szerk.) *A szociológia ágazatai*. Budapest: Kossuth, 25–53.
- Ferge Zs. (1975b) Társadalmpolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás típusai. *Közgazdasági Szemle*, 22(6), 709–724.
- Ferge Zs. (1976) A szocialista társadalmi struktúra dinamikája. *Valóság*, 19(11), 13–25.

- Ferge Zs. (szerk.) (1976) *Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben I.: Pedagógusok a szakmunkásképzésről*: Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Intézet vizsgálata. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ferge Zs. (1978) Utószó. In Bourdieu, P. *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest: Gondolat, 403–436.
- Ferge Zs. (szerk.) (1979) *Pedagógusok és tanulók a szakmunkásképzésben II.: A tanulók és a pedagógusok időmérlegei*: Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Intézet vizsgálata. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ferge Zs. (1980) *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Ferge Zs. (1982) *Társadalmi újatermelés és társadalompolitika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1986a) *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Magvető.
- Ferge Zs. (1986b) Zsörtőlódó megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához. *Medvetánc*, 6(2–3), 113–126.
- Ferge Zs. (1989) *Van-e negyedik út? A társadalompolitika esélyei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. (1990) Variációk a társadalmi integráció fogalmára. *Esély*, 2(1), 3–17.
- Ferge Zs. (1991a) Társadalmi struktúra és szociálpolitika. *Esély*, 3(2), 3–18.
- Ferge Zs. (1991b) *Szociálpolitika és társadalom: Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból*. (vál. és szerk. Várnai Gy.) Budapest: ELTE–T-Twins.
- Ferge Zs. (1995) Az átmenet társadalma. *Esély*, 7(4), 3–18.
- Ferge Zs. (1996a) A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle*, 6(1): 51–74.
- Ferge Zs. (1996b) A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 414–443.
- Ferge Zs. (1999) Hegedüs Andrásról. (Az interjút készítette Szabari V.) *Szociológiai Szemle*, 9(4), 17–20.
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.
- Ferge Zs. (2001) Interjú Ferge Zsuzsával. *Educatio*, 10(4), 697–699.
- Ferge Zs. (2002) Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 12(4), 9–33.
- Ferge Zs. (2003a) Struktúra és egyenlőtlenségek – újragondolva. In Léderer P. (szerk.) *Harminc év: Mannheim-előadások*. Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 79–88.
- Ferge Zs. (2003b) Interjú Ferge Zsuzsa szociológussal. (Készítette: Havasi É.) *Statistikai Szemle*, 81(8), 702–706.
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek: A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, 17(4), 3–38.
- Ferge Zs. (2006a) Struktúra és szegénység. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 479–499.
- Ferge Zs. (2006b) Most még a kezünkben van a válasz: Beszélgetés Ferge Zsuzsa szociológus professzorral. *CompLex Magazin*, 13(4), 24–27.
- Ferge Zs. (2007) Mi történik a szegénységgel? Csalóka posztmodernitás. *Esély*, 19(4), 3–23.
- Ferge Zs. (2008a) Utószó az utószóhoz (1978–2008). In Bourdieu, P. *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest: General, 315–320.
- Ferge Zs. (2008b) Ferge Zsuzsa életútinterjú az ELTE Tudós Klub Akadémikus Fórumán. (Az interjút készítette: Závada P.) [Videofelvétel.] Budapest: ELTE Videostúdió, február 21. 80 perc. Elérhető: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/9219> [Letöltve: 2025-10-07].
- Ferge Zs. (2008c) Hogyan jutottam el a szociálpolitikához? Hevenyészett önéletrajzi jegyzetek. Szociális Szakma Digitális Archívuma, Elérhető: https://www.fszek.hu/szociologia/szszda/szemely_ferge.html [Letöltve: 2025-10-07].
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek: Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zs. (2011a) *Akadémikus portrék: Ferge Zsuzsa szociológus*. (Az interjút készítette Herzka F.) Budapest: Medicina.
- Ferge Zs. (2011b) Újra és újra felháborodom; ez éltet: Diákkörös egyetemisták faggatják a 80 éves tudóst a jövőről. (Az interjút készítette: Pünkösti Á.) *Népszabadság*, április 23.
- Ferge Zs. (2012) Prekariátus és Magyarország: Beszélgetés Ferge Zsuzsával. (Az interjút készítette: Szépe A.) *Fordulat*, 5(19), 116–126.

- Ferge Zs. (2014) Utólagos csatlakozás a Kolosi–Szelényi párbeszédhez a társadalmi egyenlőtlenségekről. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(3), 18–26.
- Ferge Zs. (2016) *Nem cserélek elveket: Életút-beszélgetések*. (Az interjúkat készítette Weiler K.) Budapest: Noran Libro.
- Ferge Zs. (2017) *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Budapest: Osiris.
- Ferge Zs. ([2021] 2024) Az egyenlőség szolgálatában: Vágtatlan életútinterjú Ferge Zsuzsával. (Az interjút készítette: Gulyás M.) [Videofelvétel.] Budapest: Partizán, Elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=Tzx7w9t_6NI [Letöltve: 2025-10-07].
- Ferge Zs. – Gázsó F. – Háber J. – Tánczos G. – Várhegyi Gy. (1972) *A pedagógusok helyzete és munkája: Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Kutató Intézet vizsgálata*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ferge Zs. – Háber J. (szerk.) (1974) *Az iskola szociológiai problémái: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Ferge Zs. – Sik E. – Havasi É. – Horváth Á. – Szalai J. (1979) A társadalompolitika, a jövedelempolitika és a társadalmi struktúra. In Bíró E. (szerk.) *Társadalmi struktúránk fejlődése III.: Gazdaság, település, társadalomszerkezet*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 7–113.
- Ferge Zs. – Várnai Gy. (szerk.) (1987) *Szociálpolitika ma és holnap*. Budapest: Kossuth.
- Gyilasz, M. ([1956] 1958) *Az új osztály*. Zürich–Stuttgart–Wien: Europa.
- Hegedüs A. (1964) A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. *Valóság*, 7(5), 1–15.
- Hegedüs A. (1966a) Társadalmi struktúra és munkamegosztás. *Valóság*, 9(8), 20–31.
- Hegedüs A. (1966b) *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss A. (1971) *Az „új osztály”: Fantázia vagy valóság?* Budapest: Kossuth.
- Kolosi T. (1971) *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- Kolosi T. (1974) *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth.
- Kolosi T. (1999) Hegedüs Andrásról. (Az interjút készítette: Szabari V.) *Szociológiai Szemle*, 9(4), 20–24.
- Konrád Gy. – Szelényi I. ([1978] 1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Mód A.-né – Ferge S.-né – Láng Gy.-né – Kemény I. (1966) *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai*. Budapest: KSH. (Statisztikai Időszaki közlemények 90.)
- Némedi D. (2004) A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle*, 14(3), 23–35.
- Silverstein, P. A. – Goodman, J. E. (2009) Introduction: Bourdieu in Algeria. In Goodman, J. E. – Silverstein, P. A. (szerk.) *Bourdieu in Algeria: Colonial Politics, Ethnographic Practices, Theoretical Developments*. Lincoln – London: University of Nebraska, 1–62.
- Szántó M. (1998) *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest: Akadémiai.
- [Szerző nélkül] ([1973] 1973) Vita Bourdieu körül. *Valóság*, 16(7), 11–13.
- Weber, M. (1987 [1920]) Rendek és osztályok. In uő. *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai. I. kötet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 303–308.
- Wirth Á. (1966) A szocialista társadalom szociális struktúrája. *Valóság*, 9(8), 32–44.
- Wirth Á. (1972) *Mi a társadalmi struktúra?* Budapest: Kossuth.
- Yacine, T. (2004) Pierre Bourdieu in Algeria at War: Notes on the Birth of an Engaged Ethnology. *Ethnography*, 5(4), 487–510. <https://doi.org/10.1177/1466138104050703>